

17834

OSZK

OSZK

Digitized by Google

OSZK

33
TAINÉ HIPPOLIT ADOLF

BONAPARTE NAPOLEON

FORDÍTOTTA
BAGLYASI BÉLA

560-2

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R.-T.
KIADÁSA — MCMXIX

✓

KÖZLÖNY ÉS TUDOMÁNY

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

3

TAINÉ HIPPOLIT ADOLF

BONAPARTE NAPOLEON

FORDÍTOTTA

BAGLYASI BÉLA

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1919

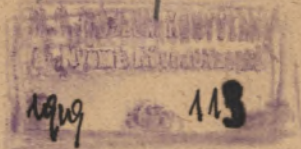
~~Hung. l.~~
348 ~~xx~~

OSZK

17.834/560-562

ELSŐ FEJEZET.

Ha meg akarunk érteni egy épületet, magunk elé kell idéznünk megépítésének körülményeit, más szóval az akadályokat és az eszközöket, a megszerezhető anyagok nemét és minőségét, az időpontot, az alkalmat, a sürgősséget; de még többet fejthetni meg építőjének szelleméből és ízléséből, kivált ha egyúttal ő a tulajdonos, ha magának épít lakot, ha a házat, miután el is helyezkedett benne, mindegyre gondosan alkalmazgatja saját élete módjához, igényeihez, kényéhez és kedvéhez. — Ilyen az a társadalmi építmény, amelynek egyberovója Bonaparte Napoleon; Franciaországot 1799-től 1814-ig mint építőmestere, tulajdonosa és legfőbb meglakója ő tette olyanná, aminő korunkban; soha összeség-munkálta alkotásba egyéni jellem oly mélyen nem véste be önnön mivoltát, mint ő; annyira, hogy a műnek megértése végett előbb e jellemet kell megfigyelnünk.

I.

Mindenben mérhetetlen, de még inkább idegenszerű valójával nemcsak fölülmúlja korának társadalmát, de nem is belőle kerül ki; vérmérsékletének, ösztöneinek, képességeinek, képzelmenek,

szenvedélyeinek, erkölcsének tanusága szerint mintha külön mintára formálták, másféle éreből olvasztották volna, mint polgártársait és kortársait. Kézzelfoghatóan nem francia, nem is a XVIII. század embere; más fajhoz és más korszakhoz tartozik; első pillantásra meglátszott rajta az idegen, az olasz, és még valami ezenkívül, ezentúl, — valami, amit sem hasonlítani, sem rokonítani vele egyidejű emberi jelenségekhez nem lehetett.

Olasznak olasz volt földrajzi és vérbeli származása által, mindenekelőtt atyja családja révén, mely toscanai eredetű és melynek sorsát a XII. századtól fogva kísérhetni figyelemmel Firenzében, majd San Miniatóban, azután Sarzanában, egy kicsiny, félreeső, a genuai állam fejlődésétől elnyomott városban, ahol a család apáról-fiúra homályban, vidéki elszigeteltségben tengődik, hosszú sorát adva a helység tanácsbíráinak és polgárnagyainak. „Eredetem miatt,” mondja Napoleon maga, „minden olasz honfitársának tekintett... Mikor Paolina testvéremnek Borghese herceggel való házassága került szóba, csak egyetlen vélemény hallatszott Rómában úgymint Toscanában, ebben a családban és minden atyafiságában: „Jól van így, mondták valamennyien, magunk közt maradunk e házassággal, ez a család a miénk közül való.” Később, mikor a pápa nem tudta magát egyhámar rászánni, hogy eljöjjön megkoronázni Napoleon-t, „a konklávében az olasz párt az osztrák pártot azzal győzte le, hogy a politikai okfejtésekhez a nemzeti önszeretetnek ezt a kis legyeztetését adta ráadásul: „Végre is olasz család az, amelyet nyakukra ültetünk a barbároknak, hogy őket kormányozza; ezzel fogjuk a gallusok betéréseit megbosszulni.” Jellemző mondás, mely mélyében világítja meg az olasz lelket, korunk polgárosodásának legidősebb gyermekét, elsőszülött-

sége jogára rátartó kevélységében, az alpokon-túliak elleni konok neheztelésében, mint gyűlölködő örökösét a római gögnek és az ókori haza gondolatának.

Sarzanából egy Bonaparte Korzikába telepedett át és ott lakik 1529 óta; a következő évben Firenzét elfoglalják, megzabolázzák, tartósan leigázzák; ezentúl Toscanában Medici Alessandro alatt, majd I. Cosimo és utódai alatt, egész Olaszországban pedig a spanyol uralom alatt a községek külön-külön államiságának, a magánosok háborúviseléseinek, a közéleti kalandok és szerencsés bitorlások nagyforgású játékának, az erőszakra és cselre alapított pünkösdi királyságok rendszerének helyébe az állandósult elnyomás, az egyeduralmi fegyelmezettség, a külső élet szabályossága, a közállapotoknak valamennyire való békessége lép. Ily módon ugyanakkor, midőn a középkor vak-ereje, nagyravágyása, erős és szabad termőnedve apadásnak, majd szikkadásnak indul a megfonnyadó ős-törzsökben, egyik kis leváló hajtása átszakad gyökeret verni egy nem kevésbé olasz, de csaknem vademberek-lakta szigetre, a kezdődő középkor intézményei, erkölcei és szenvedelmei közé, oly társadalmi levegőbe, mely eléggé zordon ahhoz, hogy e hajtásnak minden szívósságát és minden törtetését csökkenetlen fennmaradásra készítesse. Az átszakadt ágnek mindeme tulajdonságait még öregbítették, vadhajtásokba való többszöri beoltások módjára, a bennszülött családokba való beházasodások; ezek által, anyai ágon, anyja és dédanyja részéről, Napoleon tisztára bennszülött. Dédanyja, Pietra-Santa-leány, Sartenából való volt, kiválóan korzikai jellegű vidékről, ahol az öröklődő vérbosszúk még 1800-ban is a XI. század jogrendjét tartották elevenen, ahol az ellenséges családok folytonos háborúit csakis időmul-

tára kötött fegyverszünetek szakították meg, ahol sok faluban nem is jártak ki az emberek másként, mint fegyveres csapatokban, s ahol a házak kilövőrészekkel voltak ellátva, mint a várak. Anyja, Ramolino Laetitia, akire jellemében és akaratában sokkal inkább hasonlít, mint apjára, ősi természetességű lélek, kit a polgárosodás semmiben sem kezdett ki, egyszerű és egységes, képtelen a nagyvilági élet símulásaira, kellemkedéseire, finomságaira, a jóléthez való minden ragaszkodástól mentes, irodalmi műveltség nélkül való, zsugori, mint egy parasztasszony, de vasakaratú, mint egy pártvezér, testben és lélekben erős, a veszedelmekhez szokott, a véglétszerű elhatározásokba begyakorlott, szóval: egy mezei „Cornelia“, ki fiát a háború és a csatavesztések viszontagságai között fogadta és vitte méhében, a francia hódítóhadjárat legádázabb szakában, a hegységben való lovon-futások, éjszakai riadalmak és fegyverdőrejek közepette. „A veszteségeket, nélkülözéseket, a fáradalmakat“, mondja Napoleon, „mindezt elviselte, mindezt semmibe sem vette; férfi-fejet hordott asszonyi testen.“ — Fia, ekként formálódva és világra hozva, első percétől utolsó napjáig elődei fájából és földjéből valónak érezte magát.

„Minden jobb volt ott,“ mondotta Szent-Ilonán; „még a föld illata is külömb volt; húnymat szemmel is ráismert volna erről szülőföldjére; ennek mását nem találta sehol. Ott látta magát, midőn első éveire emlékezett; ott töltötte fiatalságát, a szakadékok között, bejárva a legmagasabb ormokat, a mély völgyeket, a szűk hegykatlanokat, élvezve a vendégszeretet-adta megtiszteltetéseket és örömeiket...“, mindenütt honfitársként, testvérként látva, „anélkül, hogy valaha csak egy véletlen vagy szándékos bántódásából is arról kellett volna meggyő-

zódnie, hogy nem jó helyen nyugtatta bizalmát.“ Bocognano-ban, „ahol a gyűlöletek és a bosszúállások hetedízig szoktak terjedni, ahol az eladó-lányok hozományába beletudták férfi-véreiknek számát: engem ünnepeltek, szívesen tartottak, és mindenki föláladozta volna magát értem.“ Kénytelenségből francia polgárrá válva, Franciaországba átplántálva, a király költségén francia iskolában nevelkedve, csak annál merevebb lett szigethoni hazafiságában és fennen dícsérte a szabadító Paoli-t, noha szülei ellene nyilatkoztak. „Paoli,“ beszélte asztalnál, „nagy ember volt, szerette országát, és sohasem fogom megbocsátani atyámnak, aki szárnysegéde volt, hogy közreműködött Korzikának Franciaországgal való egyesítésében; mindvégig kellett volna követnie őt és együtt buknia vele.“ Egész serdülőkörán át franciaellenes maradt szívében, mogorva, bántódott, „nagyon keveseket szeretve, kevesektől szeretve, kínzó érzéstől megszállva“, mint egy legyőzött, akit folyton sértegetnek és szolgálásra kényszerítenek. Brienne-ben nem jár iskolatársai közé, kerüli játékaikat, a szünetek alatt a könyvtárba zárkózik, csak Bourrienne előtt tárja fel magát és ekkor is gyűlölködő kifakadásokban: „Annyi bajt hozok majd a te franciáidra, amennyi csak telik tőlem.“ „Születésére és jellemére nézve egyaránt korzikai,“ írja katonai iskolabeli történettanára, „és sokra fogja vinni, ha a körülmények kedveznek neki.“ Ezen intézetből való kilépése után, a valence-i és auxonne-i helyőrségekben szolgálva, még egyre idegen földön érzi magát és ellenséges indulat tölti el; régi ellenszenvei fölélednek; nem állhatja meg, hogy papírra ne vesse őket és írását Paolihoz intézi: „Akkor születtem,“ úgymond, „midőn a haza elveszett. A partjainkra ontott harmincezer francia, kik a szabadság trónu-

sát vérhullámokban merítették el, ezek voltak az első, gyűlöletes látvány, amely szemembe ütközött. A halálra sebzettek kiáltásai, az elnyomottak sóhajai, a kétségbeesés könnyei vették körül bölcsőmet születésem percétől... A meggyalázás ecsetével akarom feketére festeni azokat, akik közös ügyünket elárulták..., az aljas lelkeket, akiket szennyes haszonért való sóvárgásuk rontott meg.“

— Kevéssel utóbb Buttafuoco-hoz, az alkotmányozó gyűlésbe választott követhez és a francia bekebelezés főügynökéhez intézett levele valósággal hosszas zúdulata a megsűrített és forrva-forrott gyűlölségnek, amely, eleinte nagynehezen megtorlasztva a gúny fagya alatt, végül kiönt, mint a túlhevült láva és égető szidalmak zuhatagában özönlik. Képzetele tizenöt év óta a katonai iskolában, majd az ezrednél is, szigetének multjába menekült volt vissza; e múltnak elmondásába fog, lelkével benne lakik éveken keresztül; könyvét Paoli-nak szánja; minthogy nem nyomathatja ki, kivonatot készít belőle és ezt Raynald apátnak ajánlja; benne rövidre vont előadásban, hő és reszketeg szeretettel összegezi kisdied népének viselt dolgait, lázongásokat, szabadító tetteket, hősi és véres erőszakosságokat, nyilvános és családi tragédiákat, cselvetéseket, árulásokat, bosszúállásokat, szerelmeket és gyilkosságokat; röviden, oly történelmet, amely a skót hegyek néptörzseiéhez hasonló. És a leírás módja még a tárgyához való vonzódásnál is inkább vall írója idegenségére. Kétségtelen, hogy ebben az írásában is, mint minden ifjúkori művében, tőle telhetőleg követi a divatozó szerzőket, Rousseau-t és főleg Raynal-t; iskolásfiú módjára utánozza cikornyáikat, érzelgős szavallásukat, emberiség-istenítő dagályukat. De ezek a kölcsönzött ruhadarabok nyűgére vannak, nem illenek

egyéniségéhez; fölöttébb jól vannak megvarrva, túlontúl megfeszülnek testén, túlontúl finom szövűek; túlságos mértéktartást igényelnek a járásban-kelésben és túlságos takarékossgot a taglejtésekben; lépten-nyomon merev ráncokat vagy garabonc puffadásokat vetnek rajta; nem tudja miképen viselni és meg-megroppantja minden öltésükben. Nemcsak hogy nem tanulta meg és sohasem is fogja megtanulni a helyesírást, de a nyelvet sem ismeri, a szavaknak valódi értelmét, egymásból származását és kapcsolódását, a mondatok kölcsönös összeillését vagy összeillhetetlenségét, a fordulatok sajátos jelentését, a képesbeszéd kifejezőerejének határait sem sejtí; erőszakkal halad tova, vonzati hibák, hézagosságok, olaszosságok, lehetetlen szóképzések kavarodásán keresztül, és megbicsaklik, kétségtelenül ügyetlenségből, járatlanságból is, de tüzessége és elragadtatása miatt is: gondolata, szenvedélytől túlterhelt, szakadozott, kitörésszerű jellegével forrásának mélységét és hevét érezteti. Már a katonai iskolában megmondta róla az irodalom tanára, hogy „túlhajtásainak pontatlan és torzonborz nagyszerűségében mintha tűzhányóból kipattant gránitnak ízzását látná.“ Szellemében és érzése módjában ily eredetiséggel, a körötte levő embervilághoz ily kevésbé hasonulva, ennyire elütve pályatársaitól: eleve világosan láttatja, hogy a divatozó eszmék, amelyek annyi hatással vannak ezekre, rá semmi hatással sem lesznek.

Két uralmon levő, de ellentétes és egymással ütköző eszme közül mindegyikről azt hihetnők el, hogy hatalmába ejtette, pedig egyik sem vett rajta erőt. Noha a király pénzén tartják el Brienne-ben, azután a katonai iskolában, noha lánytestvéreit szintén a király táplálja Saint Cyr-ben s egész családjának is a király jótevője húsz év óta és

noha ugyanakkor ő maga intéz a királyhoz, anyja nevének aláírásával, kéregető vagy hálálkodó leveleket, nem tekinti őt született vezérének, korántsem jut eszébe védői közé sorakozni, kardot rántani érte; váltig lehet nemesember, kinek e minőségét Hozier igazolta és váltig nevelhették nemesi ifjak iskolájában, nincsen benne csöpp sem a nemesi és monarchikus hagyományokból. — Szegénységében és nagyravágyástól való gyötröttségében, mint Rousseau-nak olvasója és Raynal-nak pártfogoltja, ha bölcséleti jelmondatokat és egyenlőségprédikáló közhelyeket egybetákolgatva a kor szavajárását beszéli is, hit nélkül teszi; a divatos szólamok gondolkodására csak oly jelentőségűek, mint egy-egy illedelmes festészeti lepel, vagy vörös klubsipka; nem bővíti el a demokratikus ábránd, csakis utálatot érez a gyakorlati forradalommal és a csőcselék népfönségével szemben. — Párisban 1792 áprilisban, mikor tetőfokát érte a monarchisták és a forradalmárok küzdelme, „valami jövedelmező üzlet”-nek kieszelésével foglalkozik és házakat szeretne bérbevenni, hogy nyereséggel adja albérletbe. Június 20-án mint kíváncsi magánember szemléli a Tuileriák bevételeit és midőn az egyik ablakban meglátja a vörös sapkával fölmaskarázott királyt, így kiált föl elég hangosan: „Che coglione (Micsoda golyhó!)” Az után csakhamar még ezt mondja: „Hogyan lehetett beengedni ezt a kutyacsürhét! Négy-ötszázat el kellett volna söpörni ágyúkkal, a többi most is szaladna!” — Augusztus 10-én, a félrevert harang ostromra-hívásakor, megvetése egyenlő nagy a nép és a király iránt; a Carroussel-be fut egyik barátjához és onnan, még mindig mint kíváncsi magánember, „kényelmesen szemléli a napnak minden mozzanatát; azután, mikor a kastélyt bevették, körülsiet a Tuileriákon, a szomszédos kávé-

házakban és néz; semmi egyebet nem tesz; nincs benne semmi vágy az állásfoglalásra, a legcsekélyebb belső indulat sem ösztönzi, sem a jakobinusok, sem a király pártja felé. Sőt arca oly nyugodt, „hogya nem egy ellenséges és bizalmatlan tekintetet hív ki maga ellen, mint olyasvalaki, aki ismeretlen és gyanus.“ — Ugyanígy mutatja május 31-ike és június 2-ika után „Beaucaire-i Vacsorá“-ja, hogy jóllehet elítéli a megyénként szervezett girondista fölkeléseket, mindenekelőtt mint tehetetlenkedést ítéli el: az a kivetnivalója rajtuk, hogy a fölkelők részén csak vert hadsereg van, egyetlen tartható hadállásuk sincsen, lovaságuk hiányzik, tüzérek újoncok; Marseille önmagára van utalva, tele van ellenséges sansculottekkal, nemsokára ostromolni fogják, beveszik, kifosztják, az eshetőségek számítása ellene szól. „Ám hadd verekedjenek a szegény vidékek lakói, a vivaraisbeliek, a Cévennes-ek népe, a korzikaiak végsőig; de ti, vesztítetek csak egy csatát is és ezerévi fáradozásnak, kínlódásnak, takarékoságnak és jószerencsének gyümölcse a katona zsákmányává lesz.“ Ime, mivel akarta megtéríteni a girondistákat. — Mindazon politikai vagy társadalomtani hiedelmek közül, melyek akkoriban annyira hatalmukban tartották az embereket, egyetlenegy sem uralkodik rajta. Thermidor 9-ike előtt „hegypárti köztársasági“-nak látszott és néhány hónapon át Provence-ban úgy szerepel, mint „az ifjabb Robespierre-nek kedveltje és meghitt tanácsadója“, az idősebb Robespierre-nek pedig „bámulója“, aki Nizzában összeköttetéseket tart fenn Robespierre Charlotte-tal. Thermidor 9-ike után rögtön zajos módon szakítja ki magát ebből a kárára róható barátságból: „Tisztának tartottam őt“, — mondja a fiatal Robespierre-ről egy mutogatásra szánt levélben — „ámde még ha apám

lett volna is, magam szúrtam volna le, ha a zsarnokságra törekedett volna.“ — Párisba visszatérve, miután többek ajtaján kopogtatott, Barras az, akit pártfogójául fog meg, Barras, a „rothadtak“-nak legarcátlanabbja, Barras, aki megbuktatta és megölette két előbbi pártfogóját. Az egymást felváltó vakbuzgalmak és a torlódva-torlódó pártok közepette hidegen marad és megőrzi mindenüvé-állhatását, szívét nem adva oda egy ügynek sem, csakis önnön szerencséjére fordítva áhítatát. — Vendémiaire 12-én este, a Feydeau-színházból kijövet, a szekcionáriusok készülődéseinek láttára ezt mondja Junot-nak: „Hej, ha a szekciók engem vennének élükre, felelnék róla, hogy egy-két órán belül a Tuileriákba juttatnám őket és egytől-egyig kikergetném onnan ezeket a nyomorult konventistákat!“ Öt órával később, mikor Barras és a konventbeliek magukhoz hívják, „három percet“ kér a meggondolásra és ahelyett, hogy „megugratná a képviselőket“, a párisiak azok, akiket leágyúztat, mint jóféle condottiere, aki nem ajándékozza el magát, de odakölesönzi magát a legelső ajánlattevőnek, a legtöbbet ajánlónak, mindenestől mindaddig, míg keze vissza nem hajlik maga felé és végül, mihelyt eljő az alkalom, mindent magának kaparít meg. — Ilyen condottiere, más szóval martalócvezető fog maradni, csak mind függetlenebbül lesz az és pedig látszólagos alárendelkezés színében, különböző közérdekek örve alatt saját céljait valósítva meg, mindent a maga hálójába vonva, saját számlájára és nyereségére tábornokoskodva: olaszországi hadjáratában, fructidor 18-ika előtt és után, de a legnagyobbszerű fajtából való condottiere, aki előtt „nincs másutt megállapodás, mint a trónon vagy a vérpadon“, aki „gazdája akar lenni Franciaországnak és Franciaország által Európának, mindig a maga tervein

fáradozva és pedig percnyi eltérés nélkül, éjenkint három órát aludva“, játékává téve az eszméket és a népeket, a vallásokat és a kormányokat, játékává az embert hasonlíthatatlan ügyességgel és lelketlenséggel, ugyanaz maradvá az eszközök megválasztásánál, mint a cél megválasztásánál, felsőséges és kimeríthetetlen művész a rögtönös cselekvésben, az elbűvölésben, a megvesztegetésben, a megfélemlítésben, bámulatos és ennél is dermesztőbb, mint valami pompás fenevad, melyet hirtelenül bocsátottak rá egy nyugalomra tért, kérődzőben levő nyájra. Fenevad, e szó nem túlerős jellemzésére és szemtanu volt, aki kimondotta, barátja, hozzáértő diplomata, ki így nyilatkozott róla körülbelül ugyanebben az időben: „Tudnia kell, hogy én, noha sok szeretettel vagyok hozzá, ehhez a kedves tábornokhoz, egészen magamban a kis tigrisnek nevezem őt, hogy jól jellemezzem testalkatát, szívósságát, merészségét, mozdulatainak hirtelenségét, lendületét és lényének még mi egyéb javarészét, amelyet szintén ily értelemben foghatni fel.“

Hogy milyen volt ebben az időpontban, hivatalos imádását és új típusba való álcázkodását megelőzőleg, azt színről-színre láthatni két természet után készült arcképében: az egyik testi megjelenését adja vissza, ennek rajzolója Guérin, egy őszinte művészetű festő; a másik erkölcsi valóját adja vissza, ennek rajzolója egy fensőbbrendű asszony, kiben az európai műveltség teljességéhez a nagyvilági tapintat és éleslátás járul, — Staëlné. E két arckép oly tökéletesen egyezik egymással, hogy mindegyiket a másiknak magyarázatául és kiegészítéséül vehetni. „Elsőízben akkor láttam“, — mondja de Staël asszony — „mikor a campoformioi béke után visszajött Franciaországba. Mire fölocsudtam kissé a bámulat zavarából, a fé-

lelemnek igen határozott érzés követte ezt.“ Pedig „akkor még semmi hatalma nem volt, sőt a köztudat szerint eléggé fenyegette is még a direktórium lappangó gyanakodása“; inkább rokonszenvvel nézték, neki kedvező elfogultsággal; „ekként a félelem, amelyet támasztott, csakis személyének volt sajátos hatása majdnem mindazokra, akik közelébe jutottak. Láttam már tiszteletre nagyon érdemes embereket, láttam vad indulatuakat is; abban a hatásban, melyet Bonaparte keltett bennem, mi sem volt, ami akár amazokra, akár emezekre emlékeztetett volna. Elég hamar vettem észre, amint párisi tartózkodása idején különböző alkalmakkor találkoztam vele, hogy jellemét nem határozhatni meg azokkal a szavakkal, amelyekkel élni szoktunk; nem volt sem jó, sem erőszakos, sem szelíd, sem kegyetlen azon egyének módjára, kiket mi ismerünk. Egy ilyen lélek, hozzá hasonló másíknak hiányában, sem nem érezhetett, sem nem kelthetett rokonszenvet; vagy több volt mint *ember*, vagy kevesebb; magatartása, szelleme, beszéde merő idegenséggel teljesek... Nemhogy biztosabban éreztem volna magam, miután Bonaparte-val többször találkoztam, de napról napra inkább félemlített meg. Homályosan éreztem, hogy a szívnek semmilyen indulata sem fog rajta. Bármely emberi lélekre úgy néz, mint valamely tényre vagy dologra és nem mint magához hasonlóra. Aminthogy nem szeret, úgy nem is gyűlöl; lenni ránézve csak ő maga van; a többi teremtetett lélek csak egy-egy szám. Akaratát erőssé önzésének sodra-veszthetetlen számításága teszi; ügyes játékos ő, kinek játékbeli ellenfele az emberi nem, amelynek sakkot akar mondani és mattot akar adni minden áron... Valahányszor beszélni hallottam, megdöbbsentem felsőségén; nem volt ebben semmi a tanulásban és a társadalmi

érintkezésben kiokult és megművelődött emberek fölényéből, azokéból, akiknek annyi példáját mutathatja fel Franciaország és Anglia. Hanem a körülmények eltalálása érzett ki beszédéből, úgy amint a vadászbán megvan zsákmánya elejthetőségének megsejtése... Lelkében mintegy hideg és metsző kardot éreztem rejtőzni, amely sebezve fagyasztott; szelleméből mélységes gúnyt éreztem, amelytől semmi nagy vagy szép dolog illetetlen nem maradhatott, még önnön dicsősége sem, mert megvetette azt a nemzetet, melynek szavazataira pályázott. Nála minden vagy eszköz volt, vagy cél; akaratlanság egyáltalán nem volt cselekvésében, sem a jóban, sem a rosszban..." Ránézve nincs törvény, nincs semmiféle eszmei vagy elvont szabály; „a dolgokat nem vizsgálta másként, csakis közvetlen hasznavehetőségük szempontjából; az általános elveket úgy ki nem állhatta, mintha megannyi dőreség vagy megannyi személyes ellensége lettek volna.” — Nézzük mármost a Guérin-féle arcképen e sovány testet, ezeket a szűk vállakat a féktelen mozdulatoktól gyűrődő egyenruhában, ezt a magas nyakkendővel körülesavart nyakat, ezeket a hosszú, síma és lelógó haj alatt rejtező halántékokat és nézzük azután, csakis az arczra figyelve, e kemény vonásokat, amelyeken árnyék és fény erős ellentétekbe verődnek, ezen orcákat, amelyek a belső szemszögletekig futó árkokba horpadnak, e kiugró arcesontokat, ezt a tömör és kimeredő állat, ezeket a sokívű, mozgékony, a figyeltől összeszoruló ajkakát, e nagy világos szemeket a messzehajlású szempillakeretek mélyén, ezt a merev, oldalról támadó tekintetet, amely furakodik, mint a kardszúrás, e két egyenes ráncot, amely az orrtőtől a homlokra a megtartóztatott haragnak és a megátalkodott akaratnak barázdavetéseként húzódik fölfelé. Vegyük hozzá azt, amit

kortársai láttak vagy hallottak, a rövid hangsúlyozást, a kurta és odavető taglejtéseket, beszédének kikérdező, parancsoló, alkuvástalan hangját és meg fogjuk érteni, mennyire érezik mindannyian, mihelyt közelébe kerülnek, uralkodókezének rájuk csapódását, görnyesztését, szorítását és rajtuk maradását.

Már a direktórium-korabeli szalónokban, ha a férfiakkal, sőt az asszonyokkal is ha szóbaáll, „olyan kérdésekkel kezdi, melyek megalapítják a kérdezőnek a felsőségét a kérdezettel szemben.” — „Ön nős?”, kérdi ettől. Egy asszonytól: „Hány gyermeke van?” — Másvalakitől: „Mikor érkezett ide?”, vagy: „Mikor utazik el?” Egy francia hölgy elé, aki szépségéről, szelleméről és véleményeinek elevenségéről ismeretes, egyenesen odaáll, mint a legridegebb német tábornok és azt mondja neki: „Asszonyom, nem szeretem, ha a nők a politikába avatkoznak.” Minden társalgásközben érzett egyenlőség, minden bizalmasság, kényelmi vagy bajtársi hangulat elpárolog közeledtekor. — Tizen-nyolc hónappal előbb, mikor az olaszországi hadsereg fővezérévé nevezték ki, Decrès tengernagy, aki Párisban sokszor volt együtt vele, megtudja, hogy átutazik Toulon-on: „Azonnal ajánlkozom tiszttársaimnak, hogy bemutatom őket neki, ismeretséggel dicsekedve; hévvel és örömmel sietek fogadására; a terem megnyílik; már-már feléje lelkendezem, midőn testtartása, nézése, megszólalásának hangja elegendők arra, hogy tüstént megállítsanak. Pedig nem volt viselkedésében semmi sértő, de ami benne volt, az is megtette már; soha többé nem próbáltam átlépni azt a távolságot, amelyet közénkbe vetett.” — Néhány nappal később Albengában a hadosztályparancsnokok, köztük Augereau, amolyan hősies és bakafántos vén katona, aki délceg termetére és vitézségére büszke,

megérkeznek a főhadiszállásra, nagyon rossz hangulatban a kis fölkapaszkodott ellen, kit nyakukra küldtek Párisból; a róla kapott leírás nyomán Augereau föl van háborodva, engedetlen már előre: vele ne packázzon Barras kedvence, a vendémiaire tábornoka, egy utcai hadvezér! „Még semmisem szólott mellette, barátja egy sem volt, mindenki úgy nézett rá, mintha medve lett volna, mert mindig egyedüljárva gondolkodott, igénytelen arccal, matematikus és álmadozó hírében állva“. Bevezetik őket és Bonaparte várát magára. Végre megjelenik, felköti kardját, felteszi süvegét, kifejti rendelkezéseit, kiosztja parancsait és elküldi őket. Augereau némán maradt; csak odakünn tér magához és találja meg újra rendes káromkodásait; megegyezik Massénával abban, hogy ez a kis kölyök-tábornok megfélemlítette; nem tudja „megérteni azt a lenyügözést, amelytől az első szempillantásra elnyomva érezte magát.“

Hogy rendkívüli és felsőséges, a parancsolásra és a hódításra termett, ezt jól érzik a vele egyidejűek; akik közülük a külföldi népek történelmében legjáratasabbak, De Staël asszony és valamivel később Stendhal, vissza is szállanak oda, ahova megértése végett kell, „a XIV. és XV. század kis olaszországi zsarnokaihoz“, a Castruccio Castracani-k, a perugiai Braccio-k és Piccinino-k, a rimini-i Maletasta-k, a milanói Sforza-k világába; de mindez még az ő gondolatukban nem több, mint véletlen rokonvonás, lélektani hasonlat. Holott a tények összefüggésében és történetileg ez valóságos atyafiság; ő csakugyan ivadéka a nagy olaszoknak, az 1400-ik év körüli cselekvés-emberei-nek, ama katonai kalandoroknak, akik fejedelmi állások bitorlói és éltük fogytáig tartó államok alapítói voltak; egyenes leszármazás útján örökölte tőlük vérüket, elméjüknek és erkölcsüknek

velükszületett alkatát. Egyik rügyhajtás, amely erdejükből került ki elfinomulásuk, belső elsze- gényedésük és megrokkanasuk ideje előtt, hasonló és messzeeső nevelőberekbe vivődött át, hol az életnek tragikus és hadakozó rendszere állandó maradt; az ősi termőfoganat ott érintetlenségében tartotta fenn magát, nemzedék vette át nemze- déktől, keresztezések újítgatták és erősítették folytonosan. Legvégül, utolsó hajtásában, kiütkö- zik a földből és nagyszerűséggel tárul világgá, ugyanazon lombozattal és ugyanazon gyümöl- csökkel, mint hajdanta eredeti tövén; az újkori művelés és a francia kertészet alighogy néhány ágát nyeste le, néhány tüskéjét tompította meg: belső szövődése, fejlődésének tartalma és legsajáto- sabb irányulása miben sem változott. Ámde a ta- laj, amelyre Franciaországban és Európában ta- lált, a forradalom viharaitól feldúlt állapotában sokkal inkább kedvez mohóságának, mint a kö- zépkor régi mezeje; az új talajban egyedül áll, nem sínyli meg, mint ősei Itáliában, önfaja egye- deinek versenyét; semmisem nyomhatja el, ma- gába harácsolhatja a földnek minden nedvét, a térnek minden naposságát és levegőjét, és kiala- kulhat azzá az óriás példánnyá, amelyet a kö- zépkori hajtások — noha talán ugyanoly életre- valók és bizonyosan ugyanoly emésztőerejűek is voltak mint ő, de mert kevésbé kiélhető terüle- ten sarjadtak és egymás közt szoronkodtak — nem adhattak ki maguk közül.

II.

„Az emberi növény“, mondja Alfieri, „seholsem sarjad erősebben, mint Olaszországban“; és Olasz- országban soha nem volt olyan erejű, mint 1300-tól

1500-ig, Dante kortársaitól Michelangelo, Borgia Caesar, II. Gyula és Machiavelli társadalmáig. — Ami ezen kor emberét legelsősorban megkülönbözteti, az elméjének mindenre-fogékonysága. Ma, háromszáz évi szolgálás után, a mi elménk valamit vesztett már üdeségéből, éléből és fürgeségéből: a kényszerű szakképzés többnyire végképen egyoldalúvá nevelte és alkalmatlanná tette minden más irányban; egyébként is a véglegesedett fogalmaknak és eltanult eljárásoknak fölszaporodása kéreggel vonja be és játszását gépies fogások mesterségévé csökkenti; végül pedig el is fárasztotta elménket az agyélet túlságba menetele, és elpuhította a megállapodott életmódok folytonossága. Mindezek ellenkezője áll ama fiatalon szökellő szellemekről, akiknek vére még szűz, faja még újdón. — A konzuli kormányzat kezdetén a tapasztalt és független ítéletű Roederer, aki Bonapartét naponta látja az államtanácsban és esténként följegyzi aznapi benyomásait, föl nem ocsudik a bámulatból: „Végigüli mind az üléseket, 5—6 órán át egyfolytában tartatja meg, előttük s utánuk is azon tárgyakról beszél, amelyeket ott taglaltak, mindig két kérdésre tér vissza: igazságos-e így? hasznos-e így? — Minden kérdést egyenkint vizsgál e két szempontból, miután szerintük osztotta szét a legkülönváltabb elemzéssel; azután sorra veszi a nagy tekintélyeket, a mult korok megoldásait, a tapasztalatot; jelentést tétet magának a jogtudomány tanításairól, XIV. Lajos, Nagy Frigyes törvényeiről... Soha a tanács szét nem vált anélkül, hogy valamit ne tanult volna, ha abból nem, amire tanította Bonaparte, úgy legalább abból, aminek mélyebb tanulmányára kényszerítette. Soha a szenátus, a törvényhozótestület, a vitaszónoki bizottmány (tribunat) tagjai nem jönnek el tőle anélkül, hogy tisztelgésük ára fejé-

ben hasznos tanítást ne vinnének magukkal. Közéleti emberek társaságában legott felülkerekedik benne az államférfiú; és minden ily együttlét államtanácsa válik előtte.“ Ami őt megannyi ember közt jellemzi, az értelmének nemcsak beható és egyetemes mivolta, hanem egyúttal és mindezekfölött idomulóképessége is, „figyelmének ereje és állhatatossága. Sohasem láttam szellemét fáradtnak, vagy csak lendületében is lankadónak, még testi fáradságában, még a legkeményebb erőfeszítésben, még haragjában sem. Sohasem láttam, hogy egyik ügy elvonta volna a másiktól, hogy eltért volna attól, amelynek vitájánál tartott és arra gondolt volna, amelyet azelőtt vitatott meg, vagy amelyet azután akart tisztázni. Az Egyiptomból jövő jó- vagy balhírek sohasem tették szórakozottá a polgári törvénykönyv előkészítésénél, sem a polgári törvénykönyv azon számításai közben, amelyeket Egyiptom ügye megkövetelt. Soha ember teljesebben azé a munkáé nem volt, amelyen dolgozott, és jobban nem osztotta fel idejét mindazon teendők között, amelyeket végeznie kellett. Soha szellem nem volt hajthatatlanabb annak a foglalkozásnak, annak a gondolatnak félrehárításában, amely időnap előtt kínálkozott neki, és hevesebb föl kutatásában, ügyesebb megrögzítésében, ha eljött a pere, amikor élnie kellett vele.“ — Ő maga mondotta később, hogy a különféle tárgyak és ügyek úgy vannak eltéve fejében, mint egy fiókosszekrényben. „Ha félbe akarom szakítani bármelyik munkámat,“ tette hozzá, „becsukom fiókját és egy másik dologét nyitom ki. Sohasem keverednek össze és sohasem zavarnak, sem nem fárasztanak. Aludni akarok? Valamennyi fiókot becsukom és enyém az álom.“ Senkisem látott még ilyen fegyelmezett és mindenre fordítható elmét, mely ily szakadatlanul kész minden mun-

kára és ennyire képes önmagának hirtelen és teljes együvévonására. Csodálatos „hajlékonysága“ van ahhoz, „hogyan percc alatt helyezze át minden képességének, minden erejének működését, és hogy óramű pontosságával vigye rá egyszerre és egyedül arra a tárgyra, amelyre akarja, egy kis féregre úgy, mint egy elefántra, egy magában álló egyénre úgy, mint egy ellenséges hadseregre... Addig, amíg egy tárggyal foglalkozik, a többi rá nézve nincsen a világon; a vadászatnak egy neme ez, melytől semmisem téríti el.“ És ezen ádáz vadászat, amelyet nem függeszthet föl semmi, csak a zsákmányolás, e megátalkodott üldözés, e szilaj száguldás, amelyben a megérkezés sohasem egyéb, mint új kiindulás, ez szellemének önkéntelen indulata, természetes, könnyű, kedvére való röppenése.

„Én“, mondta Roederernek, „én mindig dolgozom; sokat elmélkedem. Ha meglátszik, hogy mindig kész vagyok mindenre megfelelni, szembe fogadni mindent, ez azért van, mert mielőtt bármire vállalkozom, már hosszan elmélkedtem, már előreláttam mindazt, ami bekövetkezhetik. Nem génius az, ami egy csapásra sugallja nekem, hogy mit mondjak vagy tegyek egy mások előtt váratlan körülményben, hanem tünődésem, elmélkedésem... Mindig dolgozom, ha ebédelek is, ha színházban vagyok is. Éjszaka fölébredek, hogy dolgozzam. Mult éjjel két órakor keltem föl, beültem egy kerevetbe, kandallóm elé, hogy átvizsgáljam a hadállások kimutatásait, amelyeket tegnap este adott ide a hadügyminiszter; húsz hibát találtam bennük, melyekről ma reggel küldtem el a jegyzeteket a miniszternek, aki most van hivatalával együtt azzal elfoglalva, hogy kijavítsa őket.“ — A vele munkálók elgörnyednek és megroskadnak a teher alatt, amelyet rájuk ró és maga velük hord

anélkül, hogy érezné súlyát. Konzul korában „néha a belügyi tárca osztálygyűlésein esteli tíz órától reggeli ötig elnököl... Gyakran Saint Cloud-ban az államtanácsosokat reggeli 9 órától esti 5 óráig tartja vissza, negyedórás egyetlen szünettel és nem látszik fáradtabbnak az ülés végén, mint kezdetén.“ Az éjjeli üléseken „többen kidőlnek a fáradságtól, a hadügyminiszter elalszik.“ Megrázza és felkölti őket: „Rajta polgárok, rajta! Ébredjünk föl, még csak kettő az óra, a francia nép fizet minket, meg kell dolgoznunk érte!“ Mint konzul és mint császár „minden minisztertől számonkéri a legapróbb részletet is: nem ritkán látni őket a fáradságtól megtörtén távozni a hosszú vallatásból, amelynek alávetette; ő nem akarja észrevenni és napja elteltéről nem beszél előttük másként, mint olyan szórakozásról, mely alig vette igénybe szellemét.“ Mi több, „ugyanezekkel a miniszterekkel akárhányszor megesik, hogy hazaérve, tíz levelet találhatnak tőle lakásukon, amelyek rögtöni feleletet követelnek, erre pedig az egész éjszaka alighogy elegendő.“ — A szellemében rendregyűjtött és el- tartogatott tényeknek, a benne kidolgozott és meg- termett eszméknek mennyisége mintha megha- ladná az emberi befogadás határait és ez a betel- hetetlen, kimeríthetetlen, megbolygathatatlan agy- velő így működik szakadatlanul harminc esztendő hosszáig.

Ugyanennek az elmealkatnak egy másik hatásá- nál fogva agya sohasem dolgozik üres gép mód- jára; ez ma a miénknek nagy veszedelme. Három század óta mindinkább elvész belőlünk a dolgok teljes és közvetlen látása; az iskolaszobai nevelés- nek sokszoros-hosszas kényszere alatt mi a tár- gyak helyett jelképeiket tanuljuk meg; a vidék helyett a térképet; a létükért küzdő állatok he- lyett nevek lajstromát, osztályozásokat és legjobb

esetben múzeumi holt példányokat; érző és cselekvő emberek helyett statisztikát, codexeket, történelmet, irodalmat, bölcséletet, egyszóval nyomtatott szavakat, és ami még rosszabb, elvont szavakat, melyek századról-századra elvontabbak lesznek, tehát mind messzebbre térnek el a tapasztalattól, mind nehezebben érthetők meg helyesen, mindegyre kevésbé kezelhetők és mindinkább megtevéseztők, különösen emberi és társadalmi tényekre vonatkozólag. E téren az államok terjedése folytán, a szolgálatok sokasodásával, az érdekek összegabalyodása miatt a tárgy maga elhatárolhatatlanul megnagyobbodva és szövevényesedve, most már kisiklik fölfogásunkból; ami fogalmunk van róla, elmosódva, félbemaradva, pontatlanodva nem jól függ össze vele vagy sehogysem felel meg neki; kilenc elmében tíz közül és talán kilencvenkilencben száz közül nem is több e fogalomvilág megannyi szónál; a többieknek, ha csakugyan tudni akarnak valamit az eleven társadalomról, a könyvek-adta oktatáson túl tíz évi, tizenöt évi megfigyelésre és elgondolkodásra van szükségük, hogy újra áteszmélgjék azokat a mondókákat, amelyekkel e könyvek emlékezetüket benépesítették, hogy saját látásuk tényezőire fordítsák le őket, hogy beletöltsék a szóba, mely többé vagy kevésbé határozatlan vagy üres, személyes benyomásaik teljességét és tiszta tartalmát. Társadalom, állam, alkotmány, népfönség, jog, szabadság: látnivaló volt, hog ezek a fogalmak, a leghatékonyabbak valamennyi között, mennyire megrövidültek és elferdültek már a XVIII. század végén, hogyan párosította őket az agyvelők többségében a pusztá szó-bölcselkedés tudományos és hitbeli alaptételekké, micsoda ivadékaik voltak ezeknek a metafizikai ál-alanyoknak, mennyi életbe-vihetetlen és furcsa szörnyszülött, mennyi lidérckedő

és ártó agyrém származott belőlük. Ez agyrémek közül egynek sem jut hely Bonaparte szellemében; sem benne nem alakulhatnak meg, sem belé nem férközhetnek; idegenkedése az elvont politika anyagtalan ködképeitől túlmegy a megvetésen, utálattá fokozódik: az, amit e korban ideológiának neveznek, sajátképen neki veres posztója; küzd ellene nemcsak kiszámított önérdekből, de még inkább és még többet a tisztánlátás szükségéből és igazságösztönből is, mint gyakorlati ember és mint államfő mindig arra emlékezve, miként a nagy Katalin, hogy „ha ő dolgozik, nem papiron dolgozik, de az emberek bőrén, ez pedig csiklandós.” Minden fogalmát, amely a közéletre vonatkozik, maga alkotta merőben saját megfigyeléséből és folytonosan csak ebből helyesbíti is.

Használni a könyvek használtak neki is annyiban, hogy kérdések sugallatát keltették föl benne, de ezekre a kérdésekre sohasem felel önmagának mással, mint önnön tapasztalatával. Keveset olvasott, azt is sebbel-lobbal; latin nyelv dolgában nem haladt tovább a négy kezdőosztálynál. A katonai iskolában, úgyszintén Brienne-ben, a közepes mértéket sem érte el az, amire tanították; és már Brienne-ben megállapították róla, hogy „a nyelvekhez és a szépirodalomhoz nincs semmi érzéke.” Azután is a nagyvilági és tudós irodalom, a könyvesházak és a társalgótermek bölcselete, mely kortársait mindenestül áthatja, úgy siklik le gondolatvilágáról, mintegy kemény szikláról; egyedül a matematikai igazságok, a földrajz és a történelem ingathatatlan ismeretei hatolnak beléje és véssődnek le rajta. Minden egyéb tudására, csakúgy mint XV. századbeli előzői a magukéra, az emberekkel és a dolgokkal folyton érintkező képességeinek eredeti és közvetlen működésével tesz szert, rögtöni és biztos megérzésével, fáradhatatlan és apró-

lékos figyelésével, ösztönös sugalmaival, amelyeket ki tudja hányszor idéz vissza és igazít ki magányának és hallgatagságának hosszú óráiban. Bármit is tanult, a gyakorlattal, nem az elméletffűzés-sel tanulta meg, gépek közt nevelkedő gépész módjára. „Nincsen a hadviselésben semmi,“ úgymond, „amit magam el nem intézhetnék. Ha elfogy az az ágyúkhhoz való puskapor, én tudok gyártani; ágyúállvány, ha nincs, tudok csináltatni; ha ágyút kell önteni, meg tudom önteni magam; e dolgok csinájára-binjára ha tanítani kell az embereket, én megtanítom.“ Így vált be mindenütt azonnal szakértőnek, mint tüzértábornok, mint főhadvezér, azután mindjárt mint diplomata, mint állami pénzügyeknek és mint mindenféle közigazgatásnak intézője. E termékeny tanulni-tudásának eredményeképen konzulsága kezdetétől fogva visszafordítja a kioktatás sorát a közigazgatási szakemberekre, a régi főhivatalnokokra, akik emlékiratokkal akarják útbaigazítani. „Öregebb vagyok én a közigazgatásban, mint ők; ha az embernek egyedül a maga fejéből kellett előteremtenie mindazt, amivel tápláljon, eltartson, együtt tartson, azonegy szellemmel és akarattal töltsön el pár százezer embert messze hazájuktól, akkor hamar kitanulta a közigazgatásnak minden titkát.“ Mind-egyik emberi gépezetnek, amelyet megszerkeszt és kezel, egyetlen pillantással szemmeltartja valamennyi alkotórészét, mindegyiket a maga helyén és a maga munkájában, az erők kútfőit és átvivőit, a támasztékok egymásutánját, az összetételre kerülő mozgásokat, az eredő sebességet, a végső és összes működést, a tiszta munkaeredményt; soha tekintete nem marad felületes és hozzávető; bemélyed a legsötétebb zúgba és a legutolsó fenékig „kérdéseinek mérnöki szabotosságával“, a szakember éleslátásával, és ily módon, hogy a bölcselke-

dőktől kölcsönözzük a szót, a fogalom nála egyenlő teljesnek bizonyul tárgyával.

Ebből érthető meg a részletekben való kedvtelése; ezek adják a tárgynak testét és milétét; amely kéz nem ragadta meg vagy eleresztette ezeket, az csak kérget és burkot szorongat hiába. A részletek irányában Bonaparte kíváncsisága, mohósága „jóllakhatatlan“. Minden egyes kormányzati ágban többet tud a miniszternél és minden hivatalban annyit tud, mint az, aki ott az igát vonja. Asztalán ott van a szárazföldi és tengeri hadak mindenkori állásának föltüntetése; ő adta hozzá a tervet, és e föltüntetések minden hónap elsején megújítják; mindennapi és legkedvesebb olvasmánya ez: „Mindig előttem vannak hadállásaim. Nincs annyi emlékezetem, hogy csak egy verssort is fejemben tartsak, de egyetlen szótagot sem felejték el az én hadállásaimból. Ma este is ott találom majd szobámban, és addig le nem fekszem, amíg el nem olvastam.“ Jobban, mint a hadügyi és tengerészeti minisztériumok nyilvántartó hivatalai, jobban, mint az illető vezérkarok maguk, jobban tudja ő mindig „az ő állásait“ szárazon és vízen, a hajók számát, nagyságát, minőségét a szabadtengeren és minden egyes kikötőben, a készülőben levő hadi építmények mostani és jövőbeli haladását, felszerelésük összetételét és erejét, bármelyik hadtest és ezred összetételét, szervezettségét, személyzetét, anyagkészletét, állomáshelyét, mostani és majdani kiegészítését. Ugyanily otthonos a pénzügyekben, a külügyekben, a világi és egyházi igazgatás minden ágában, a társadalom fizikai és lelki életrendjében. Helyi emlékezete és földrajzi elképzelő tehetsége, melyekkel a különböző vidékeket, helységeket, területformákat és akadályozó mivoltukat felöleli, összefüggő látomásba egyesülnek, amelyet

bármikor fölüjít magában és amely évek multán még ugyanoly üdén éled föl benne, mint létrejött napján. A távolságokra, menetelésekre és hadműveletekre vonatkozó számítása oly szigorúan matematikai művelet, hogy nem ritkán két-háromszáz mértföldnyi távolságra és két-három hónappal későbbre szóló katonai jövődölései csaknem a megjelölt napon és pontosan a megmondott helyen teljesülnek. Vegyük ehhez utolsó magyarázatul még egy tehetségét, a legritkábbat valamennyi közül, azt, amelyik teljeseodvővé tette előrelátását s amellyel, miként a híres sakkozók, helyesen vette számításba a játék gépies lehetőségein felül az ellenfél jellemét és tehetségét, „megmérte mélyeit hajója sodrának“, eltalálta valószínű balfogásait, megtoldotta a fizikai megnyiségek és valószínűségek számvetését az erkölcsi mennyiségek és valószínűségek számvetésével, és ugyanannyira vált be nagy lélekismerőnek, mint tökéletes hadvezetőnek. — Valósággal senki sem multa fölül abban, hogy egy-egy lélek állapotait és mozgalmait fölismerje, hogy ugyanígy ismerje föl sok-sok léleknek serkentő tartalmát, a ható képzeteket, amelyek állandóan vagy pillanatnyilag tette indítják vagy visszatartják az embert általában és ezt vagy azt az embert különösen, hogy meglássa ama rugókat, amelyekre egy-egy tervet alapítani lehet, hogy értsen annak a nyomásnak fájához és fokához, amelyet kire-kire alkalmazni kell. Ezen középponti tehetségének uralmában működik minden más képessége és ezzel halad meg mindenki mást az embernyügzés művészetében.

III.

Ennél becsesebb tehetsége aligha lehet egy politikai gépalkotónak, hiszen az erők, amelyeket munkába fog, sohasem mások, mint emberi szenvedélyek. De mi egyéb módon, mint megsejtéssel férhetni hozzá a rejtőző szenvedélyekhez, és hogyan számíthatni ki, ha hozzávetéssel nem, ezen erőknek nagyságát, amelyeken látszólag minden mérőszerszám kudarcot vall? E sötét, csuszamlós területen, hol csakis tapogatózva járhatni, Napoleon majdnem föltétlen biztonsággal munkálkodik és munkálkodása szakadatlan, mindenekelőtt önnön belsejében, aminthogy nem is hatolhat másnak a lelkébe, aki mélyére nem szállott előbb a magáénak. „Mindig szerettem az elemzést“, — mondotta egy napon — „és ha netalán komolyan szerelmes lennék valaha, ízről-ízre boncolnám széjjel szerelmemet is. A „miért“ és a „hogyan“, e kettő oly hasznos kérdés, hogy sohasem vethetjük föl magunknak elégszer.“ „Bizonyára“ — írja ugyanazon tanu — „ő az az ember, aki legtöbbet elmélkedett az emberi tetteket mozgató „miért“-eken“. Módszere azonos a kísérleti tudományokéval és abból áll, hogy minden föltevést vagy levezetést valamely szabatos alkalmazásában tesz próbára olyképen, hogy jól meghatározott föltételeivel együtt figyeli meg. Vagyis, ahogyan a fizikai erőket meg lehet állapítani és pontosan meg lehet mérni egy-egy tűnek elhajlásából, folyadéknak emelkedéséből vagy színeváltozásából, szintúgy a láthatatlan erkölcsi erőket is megállapíthatni és közelítőleg meg is mérhetni érzéseink alá eső nyilvánulásaikból, váratlan megkísértésben való mutatkozásaikból, aminők egy-egy szó, hangsúly vagy taglejtés. E szavak, mozdulatok és hangok sokasága az, amiből ő gyűjt; a rejtett érzelmeket

megérti kicsillanásukból és képet fest magának a belső dolgokról a külsők nyomán, elindulva valamely jellemző arckifejezésen, beszélő testtartáson, kicsi, de sokatvalló jeleneten, példaszerűségen vagy rövidítő-távlaton, amelyeket oly jól válogat ki és föltételeikben olyan jól ismer, hogy a hasonló jelenségeknek egész határtalan rendjét láttatják vele. Ilymódon az imbolygó és tűnékeny tárgyat hirtelenséggel megragadja, osztályozza, azután megméri feszítőerejét és súlyát, mint valamely illanó elemét, amelyet a vegyészek rovátkás átlátszó kristályedénykébe zárnak és eltartogatnak. — Ezért van, hogy míg az államtanácsban a többiek, a közigazgatási vagy jogi mesteremberek, csupa elvontságot látnak, törvényszakaszokat és döntvényeket, addig Napoleon lelkeket lát és olyanoknak látja, amilyenek, a franciáét, az olaszét, a németét, a parasztét, a polgárét, a nemesét, az életbenmaradt jakobinusét, a hazatért emigránsét, a közkatonáét, a tisztét, a hivatalnokét, mindenütt a valóságos és teljes egyént, az embert, amint szánt-vet, gyárt, verekszik, házasodik, gyermeke lesz, bajlódik, mulat és meghal. — Semmisem feltűnőbb, mint az ellentét ama fakó és nehézkes okoskodások közt, amelyeket a böles hivatalos szerkesztő tulajdonít neki és saját szavai közt, amelyeket röptükben jegyez föl egy-egy jelenlevő s amelyek csakúgy rezegnek és szikráznak a példaktól és a képektől. A házasfelek elválásáról, amelyet elvben fönn akar tartani, így beszél: „Figyeljék csak a nemzet szokásait. A házasságtörés nem megy itt csodaszámba, nagyon is mindennapos dolog, egyszerű kanapékérdés... Kell a válás, zabolául az olyan asszonyokra, akik házasságot törnek holmi csengésért-bongásért, versekért, Apollóért, a Múzsákért, stb.“ Már hogyha a jellemek egyezhetetlensége címén is megenged-

nők a válást, akkor megingatnók a házasság intézményét; törékeny holminak éreznék már megkötésekor is. „Ez olyan volna, mintha azt mondanók: Addigra házasodom, amíg el nem megy tőle kedvem.“ Ne bőkezűsködjünk a semmiségi okokkal sem; ha megvan a házasság, nagy dolog már megszüntetése. „Azt hiszem, hogy unokahugomat veszem el, aki most jött Keletindiából; helyette elvételnek velem egy kalandornőt; csak mire gyermekeim lettek tőle, akkor veszem észre, hogy nem unokahugom: nem jó talán ez a házasság? Nem akarja-e a közerköles is azt, hogy érvényes legyen? Ketten itt egymásba lehelték lelküket és eggyé váltották.“ — A gyermekeknek, még a nagykorúaknak is, tartási igényéért így kardoskodik: „Azt akarják, hogy az apa kikergethesse házából 15 éves lányát? Egy apa tehát, akinek 60.000 frank jövedelme van, azt mondhassa fiának: megnőttél-fölhíztál, elmehetsz napszámba kapálni? A gazdag vagy jómódú apa mindig adósa gyermekeinek az apai húsosfazékkal“; nyirbálják meg ezt a tartásra való jogot és „arra kényszerítik a gyermekeket, hogy megöljék apjukat“. — Ami az örökbefogadást illeti, „ezt önök úgy nézik, mint törvénycsinálók, nem mint államférfiak. Holott ez sem nem polgári ügylet, sem nem bírói cselekmény. A jogász elemzés a leghibásabb eredményekre vezet. Egyetlen módon lehet csak kormányozni az embert: képzelménél fogva; képzelme nélkül az ember barom. Nem napi öt sousért, nem is holmi gyarló érdempénzért öleti az magát, hanem ha lelkéhez szólunk, akkor járjuk át élőtűzzel. Nem a közjegyző fogja e hatást elérni azért a 12 frankért, amit fizetnek majd neki. Az örökbefogadás, mi ez? Utánzás, amellyel majmolni akarja a társadalom a természetet. Olyasvalami, mint egy új szentség... Valakinek testi-lelki gyermeke át-

származik a társadalom akaratából másnak a testébe-lelkébe. Ez a legnagyobb ünnepi tett, amelyet elképzelni lehet. Fiúi érzéseket ad abba, akiben nem voltak meg, és ugyanígy ad viszont apaikat. Honnan kell tehát e műveletnek kiindulnia? Felülről, mint a mennykőnek.“ — Minden őszinte szava tűzrajzolat, sötétben izzó ércdárdák tova-
vetéséhez hasonló; Voltaire és Galiani óta senki sem dobott világgá ennyit ily teli marékka, a társadalomról, a törvényekről, a kormányzásról, Franciaországról és a franciákról; vannak olyanok, hogy velőkig vágnak és miként Montesquieu mondásai, egyetlen nagy rideg villámlással mélyesmélyekre világítanak; nem gyártja iparilag, szökellve szöknek ki lelkéből; természetes mozgásai szellemének, akaratlan, örökös sodrából valók. — És ami növeli értéküket: meghitt tanácskozásain és beszélgetésein kívül tartózkodik tőlük; itt is csak arra valók neki, hogy hangosan gondolkodják; egyéb körülmények között a cél, amelynek alárendeli szavát, mindig a gyakorlati hatás; rendszerint egészen másféle nyelven ír és beszél, azon, amely legjobban megfelel hallgatóinak; elnyesi belőle gondolatának idegenítő elemeit, a rögtönzés és képzelem szertelenségeit, az ihlet és lángész feltörtetéseit. Amit megtart ezekből és megenged magának, arra szánja, hogy nagy emléket keltsen magáról abban az egyénben, akinek elbűvölését szükségesnek látja, VII. Piusban vagy Sándor cárban; ez esetben beszélgetésének egyenletes hangja a cirógatva nyiltszívűsködő bizalmasság, szeretetreméltóság; ilyenkor színpadon van és a színpadon el tud játszani mindenféle szerepet, tragédiát és komédiát egyenlő eleven-séggel, rendről-rendre dörgedelmesen, vádaskodóan, sőt még jólelkűsködve is. Tábornokaival, minisztereivel és főhivatalnokaival az ügyekhez

szükséges összevont, tételes és szakszerű modorra szorítkozik; minden más beszéd mód ártana a teendőknek; lelkének szenvedélyességét csak a szavak rövidsége, ereje és parancsoló nyersesége árulja el. Hadseregének és a köznépnek szánt mondánivalóját kiáltványaiába és hadiértésítéseibe foglalja, azaz hatásvadász fordulatokba és mondvacsinált erkölcs-szavalatokba, a tényeknek egyszerűsített, tervszerűen elrendezett és meghamisított előadásával, egyszóval itt fejekbe-szálló bort mér, mely kitűnő a lelkesedés föltüzelésére, és kábítószert nyújt, mely hathatósan támogatja a hiszékenységet; ezekből amolyan népszerű keveréket szerez, amelyet pontosan az alkalmas pillanatban ad be és amelynek oly jól vegyíti elemeit, hogy a nagyközönség, mihelyt eléje juttatja, gyönyörűséggel szürcsöli és legott megittasul tőle. Emberbánása minden körülmények között, akár tudatosan alakítja nyilatkozatait, akár önkéntelenül fakadnak belőle, a tömegek és az egyesek bámulatos fölismeréséről tesz bizonyosságot; két-három esetnek, egy-egy fennenjáró és messzeséges, előtte mindig ismeretlenül maradt érzelemnek kivételével mindig helyesen, alkalomszerűen érintette meg a lelkek hozzáférhetőségét, avval az emeltyűvel, ennek is avval a nyomásával vagy húzásával, a kitartásnak vagy hirtelenségnek avval a fokával, mely célját legjobban szolgálhatta. — Meg tudta tenni mindezt, mert rövid, szabatos és naponta helyesbített megfigyeléseinek sokaságából egyetlen nagy lélektani táblázatot alkotott gondolatában, amelyen minden értelmi és erkölcsi hajlandóságot, jellemtényezőt, képességet, szenvedelmet, ügyességet, erényt és gyöngeséget felsorakoztatott és majdnem számszerű pontossággal vett jegyzékbe ama számlálhatatlan emberi lélek mélyéből, akikre közelről vagy távolról irányítólag hatott.

IV.

Próbáljuk egy pillanatra áttekinteni ezen elme terjedelmét és tartalmát. Hozzája foghatóért alighanem Caesarig kellene visszamennünk. De míg adatok hiányában Caesart csak nagyjában vázolhatjuk magunk elé, addig Napoleon képéhez az egységesítő vonások mellé a részletek is bőven kínálkoznak. Olvassuk át, először napok, azután tárgykörök szerint csoportosítva, levelezését, pl. az 1806. évből, az austerlitzi csatát követő időből, vagy még inkább 1809-ből, Spanyolországból való visszajöttétől a bécsi békéig; és ha dolgaihoz még oly keveset tudunk is, meg fogjuk érteni, hogy szellemének befogadó képessége és teljessége minden ismert, sőt minden hihető arányt meghalad. Három gyűjtőtérképet hord magában maradánoan: mindegyikük kivonata „vagy húsz vaskos jegyzőkönyvnek“, amelyeket össze nem téveszt és szakadatlanul továbbvezet emlékezetében. — Első ilyen térképe katonai térkép és töméntelen gyűjteménye a helyrajzi fölvételeknek, amelyek ugyanoly pontosak, mint egy-egy vezérkaréi, minden megerősített helynek körülményes tervével, az egész szárazföldi és tengeri haderő részletes megjelölésével és helyi eloszlásával, a fölszerelésekkel, ezredekkel, ütegekkel, fegyvergyárakkal, tárházakkal, az emberek, lovak, szekerek, lövészerek, élelem és ruházat jelen és jövőbeli forrásaival. — Második térképe polgári igazgatási és azokhoz a vastag kötetekhez hasonló, amelyekben ma az államháztartás állapotát olvassuk évenként, ez tartalmazza először a rendes és rendkívüli állambevételek számlálhatatlan címeit, a belföld adóit és a külföld sarcait, a franciaországi és a hódoltsági államjavak jövedelmét, az államadósság, személyi járandóságok, közmunkák és

egyéb kiadások kezelését, azután az egész köz-
igazgatási statisztikát, az állami működések és
az államszervek hierarkiáját, a szenátorokat, kép-
viselőket, minisztereket, megyefőnököket, püspö-
köket, tanárokat, bírákat alantasaikkal együtt,
mindegyiket a maga székhelyén, rangjával, hatás-
körével és illetményeivel. — Harmadik térképe
óriási életrajzi és erkölcsi nyilvántartóiv, ahol mint
valami feketekönyvben, minden nevezetes egyén-
nek, minden helyi csoportnak, minden foglalko-
zási ágnek vagy társadalmi osztálynak megvan
a maga törzslapja, helyzetének, szükségleteinek,
előzményeinek, bebizonyított jelleméből követke-
ztetett esetleges hajlandóságainak és valószínű
magatartásának rövidített föltüntetésével. Mind-
ezen emlékbeli rovatok, tervrajzok vagy törzsla-
pok egy-egy összefoglalásban végződnek; e rész-
leges összefoglalások, módszeresen osztályozva,
főeredményekre vezetnek; és a három gyűjtőtér-
kép főeredményei, egymással összevetve, megad-
ják tulajdonosuknak mindenkor kifejthető ereje
tudatát. — 1809-re bármekkorává bővült is e három
atlasz, mindenestül fejében tartja Napoleon;
tudva-tudja nemcsak főfoglatukat és csoportos
eredményeiket, de legkisebb részleteiket is; folyé-
konyan olvas bennük és akármely órában; nyil-
ván látja összeségükben és tényezőikben a kü-
lömböző nemzeteket, amelyeket személyesen vagy
más által kormányoz, azaz 60 millió embert, át-
tekinti a különböző vidékeket, amelyeket meghó-
dított vagy amelyeken átvonult, azaz 70.000 négy-
szögmérföldet, elsőbben a Belgiummal és Pie-
monttal megnövelt Franciaországot, azután Spa-
nyolországot, ahova József helyébe Murat-t tette,
Középolaszországot, ahol Rómát tartja megszállva,
északi Olaszországot, ahol kirendeltje Beauharnais
Jenő, Dalmáciát és Isztriát, amelyeket birodal-

mához csatolt, Ausztriát, amelyre másodszor vezet hadat, a Rajnai Szövetséget, amelyet maga teremtetett és igazgat, Vesztfáliát és Hollandiát, ahol fivérei nem egyebek helytartóinál, Poroszországot, amelyet leigázott, megcsonkított, kizsákmányolt, és amelynek legerősebb helyeit még mindig kezében tartja; mindezekhez még egy utolsó térképlap járul elméjében, az, amely szeme előtt tartja az Északi-, Atlanti- és Földközi-tengereket, a kontinens valamennyi hajóraját a szabad-tengeren és a kikötőkben, Danekától Vlissingenig és Bayonneig, Cadiztól Toulonig és Gaétaig, Tarrantótól Velencéig, Korfuig és Konstantinápolyig. — A lélektani és erkölcsismereti táblázaton egy eredendő hézagon kívül, amelyet pótolni sohasem fog, mert jelleme nem viszi rá, vannak itt-ott téves összegeзések, különösen a pápára és a katolikus lelkiismeretekre vonatkozólag; ugyancsak nagyon kicsibe veszi a nemzeti érzés erejét Spanyolországban és Németországban; túllontúl fölbecsüli Franciaországban és a bekebelezett vagy meghódolt országokban a maga ígézetét, a bizakodásnak és buzgóságnak azt a tartalékát, amelyre számíthat. De e tévedések inkább akaratának, mint értelmének művei; néha-néha el is ismeri tévedéseket; ha ábrándjai vannak, ezeket készakarva alkotta; józansága, ha szabadjára hagyná, csalhatatlan maradna; csak szenvedélyei vehetnek erőt éleslátásán. — Ami a másik két térképet illeti, kivált a katonai-helyrajzit, ezek most is oly kimerítőek, mint valaha; a valóság, amelyet ábrázolnak, váltig duzzadhat és szövevényesülhet, ha még oly csodatömerdek is ebben az időben, e térképek bőségükkel és szabatoságukkal mindegyre megfelelnek neki, vonásról-vonásra.

V.

De a megjegyzett tényeknek ezen sokadalma csak kisebbik része annak a gondolatnyüzsgésnek, amely ezt a mérhetetlen agyvelőt benépesíti, mert a meglevőről táplált fogalmaiból serkednek és rajzanak benne még a lehetőségek képzetek; e képzetek nélkül mi sem ad módot a dolgok megragadására és átalakítására, pedig róla tudjuk, hogy a dolgokat forgatja és alakítja. Amikor cselekszik, már megválasztotta tervét, és ha megválasztotta, több közül választotta, megvizsgálásuk, összehozásuk és kielejtezésük során; tehát a többit is elgondolta. Minden elfogadott változat mögött az elvetett változatok tömege válik láthatóvá; tízével tolonganak minden eltökélt döntése, keresztülvitt hadmozdulata, aláírt egyessége, kihirdetett rendelete, kiadott parancsa, sőt csaknem minden rögtönzött tette vagy szava mögött; mert meggondolását beleviszi mindenbe, még látszólagos közlékenységébe, sőt szinte kifakadásaiba is; ezeket is csak szántszándékkal, hatásuk előrelátásával engedi meg magának, hogy megfélemlítsen vagy megbűvöljön velük; valamint másnak, úgy önmagának is kihasználja minden állapotát, szenvedélyét, fölindulásait, gyarlóságait, beszédességét; mindezt műve gyarapítására, melynek továbbépítésével nem tud betelni. Bizonyos, hogy sokféle tehetsége között, bármily nagy is megannyi, ez az egy, a *tervező-képzelem*, a legerősebb. — Kezdőkora óta érezte őshelvét és buzgását, szakszerű és tételes útmutatásainak hidegsége és szárazsága alól. „Amikor haditervet készítek“, mondja Roederer-nek, „nincs olyan kislékű ember, mint én. Nagyítva nagyítok magamban minden veszedelmet és bajt, amelyet a körülmények hozhatnak. Mindenképen gyötrő izgalom-

ban vagyok. De azért szemre mégis nagyon jókedvű vagyok azok előtt, akik körülöttem vannak; olyan vagyok, mint egy hajadon, amikor vajudik.“ Szenvedélyesen, a teremtőérzés borzongásával mélyed el így jövőendő alkotásába. „Tábornok“, szólott hozzá egykor Clermont-Tonnerre asszony, „Ön olyan emelvény mögött alkot, amelyet le fog bontani valamikor, ha elkészült művével.“ „Igen, asszonyom, csakugyan“, feleli Bonaparte, „Önnek igazga van, én mindig csak abban élek, ami két év múlva lesz.“ Feleletét „hihetetlen elevenséggel“, mintegy föl pattanva mondotta; az éltető idegében, kellőközepén érintett léleknek megrebbenése volt ez. Nincsen is szinte határa sem a meglevőn túlszárnyaló gondolata emelkedésének, sebességének, szaporaságának, játszóságának és váratlanságának. Bizonyára elámító az, amit megtett; de ennél jóval többre vállalkozott, és bármi mindenre vállalkozott, még jóval meszszebbre szötte álmait. Akármekkora erejük is gyakorlati képességei, költői tehetsége még sokkal erősebb, sőt államférfiú voltához túlon túl is erős: nagyszerűsége szertelenné öregbül, szertelensége örületté fajzik. — Olaszországban már fructidor 18-ika után azt mondja Bourrienne-nek: „Európa egy vakondoktúrás; nagy birodalmak és nagy forradalmak sohasem voltak másutt, mint Keleten, ahol 600 millió ember él.“ A következő évben Akkon előtt, az utolsó roham előestéjén hozzátette: „Ha ez sikerül nekem, a városban megtalálom a basa kincseit és háromszázezer embernek való fegyvert zsákmányolok. Föllázítom és fölfegyverzem egész Szíriát, beveszem Damaszkuszt és Aleppót; az országban továbbnyomulva meg-növelem seregemet valamennyi elégedetlennel. Hirdetem a népnek a jobbágyság és a basák zsarnokságának megszüntetését. Konstantinápolyba

fegyveres néptömegekkel érek; megdöntöm a Törökbirodalmat, a Keleten új és nagy császárságot alapítok, amely megállapítja helyemet az utókorban, és talán Párisba Drinápolyon vagy Bécsen át térek vissza, megsemmisítve utamban az Ausztriai Házat.“ Konzul és császár korában is sokszor emlegeti majd e boldog időt, mikor „egy nyüggé polgárosodott társadalomtól szabadultan“ kedvére járathatta és követhette képzelmet. „Vallást alkottam; Ázsia útján láttam magamat, elefánton ülve, fejemen turbánnal, kezemben új Alkoránnal, amelyet a magam lelke szerint szerkesztettem.“ Európában rekedvén, azon van 1804 óta, hogy megújítsa benne Nagy Károly birodalmát. „A francia császárság lesz majd a többi fejedelemség anyahazája... Azt akarom, hogy Európa minden királya kénytelen legyen Párisban nagy palotát építeni magának; a Franciák Császárijának koronázására mindezen királyok eljönnek majd palotáikba lakni, hogy jelenlétükkel díszítsék és hódolatukkal köszöntsék ezt a tiszteletgerjesztő szertartást.“ A pápa ott lesz; eljött az elsőre, el is kell jönnie megint Párisba, maradandóan meg kell telepednie ott; hol is volna a Szentszéknek jobb helye, mint a kereszténység új fővárosában, Napoleonnak, Nagy Károly örökösének és a legfőbb püspök világi főúrának keze alatt? A világi uralom kezével tartja majd a Császár a hitélet kormányát és a Pápa által a lelkiismereteket. 1811 novemberében egyszer nekihevülve, így szólt De Pradt-hoz: „Öt év múlva a világ ura vagyok; nincs hátra más, csak Oroszország; de eltiprom... Páris Saint-Cloud-ig fog terjedni“... Párist Európa nagyságszerinti fővárosává tenni, ez saját vallomása szerint „egyike örök álmainak.“ „Néha“, úgymond, „azt óhajtottam, hogy két, három, négymillióra szaporodjék lakossága, hogy

városnak mesés, óriás, napjainkig ismeretlen valami legyen belőle, nyilvános intézetei pedig megfeleljenek népességének. Archimedes azt mondta, hogy kimozgatja a világot, ha valahol sarkát veheti emeltyűjének; én, én megváltoztattam volna bárhol, ahol befogadtak volna akaratommal, állhatatosságommal és költségvetéseimmal.“ Legalább ezt hiszi; mert ha még oly magasra viszi és még oly rosszul is támaszthatja csak meg épületének következő emeletét, mindig már eleve tetézi egy-egy új, még ágaskodóbb és ingatagabb emelettel. Pár hónappal mielőtt egész Európát háta mögött hagyva, Oroszországba vetette magát, ezt mondta Narbonne-nak: „Végtére is, kedves barátom, ez a hosszú út visz el Indiába. Alexander ugyanolyan messziről indult el, mint ide Moszkva, hogy elérje a Gangeszt; már Akkon óta mondogatom ezt magamnak... Ma Európa legtávolabb végéről körülkerülve kell elfoglalom Ázsiát, hogy ott üthessek Angliára... Gondolja el azt, hogy Oroszországot leverjük, a cár vagy megbékül vagy elpusztul valami palotaforradalomban, uralmát talán újféle és függő trón váltja föl, és mondja meg nekem, hogy egy franciákból és segédnépekből álló hadsereg, ha Tifliszből indul el, nem juthat-e ki a Gangeszig, amelyet egyetlen francia karddal kell csak érinteni, hogy egész Indiában porba omolják tőle az angol kalmárnagságnak minden tornyosulása. Ez volna a XIX. századnak, megengedem, óriási, de véghezvihető alapvállalata. Vele Franciaország egy csapással vívná ki a Nyugat függetlenségét és a tengerek szabadságát.“ Midőn ezt mondja, szeme különös fénnel tündöklök, és így folytatja tovább, halmozva az indító okokat, taglalva a nehézségeket, eszközöket, remélhetőségeket; megszállotta az ihlet és ő fogadja sugallatát. Hirtelenül felszabadult

és kivirított benne leggyökeresebb tehetsége; a művész, kit körülbörtönzött lelkében a közéleti ember, kibontotta rejtekét és teremtvé teremt, az eszményi formák és lehetlenségek világában. Fölismerszik annak, ami: Dante és Michelangelo utószülött testvérének; valóban, látomásainak tétovátlan körvonalaival, álmodásának előtüzével, összefüggőségével és belső következetességével, tünődésének mélységével, eszmélésének emberfölötti nagyságával hasonló és méltó hozzájuk; géniusának hangulata és alkotóereje ugyanaz, egyike ő az olasz renaissance három legfőbb megismerélyesítőjének. — Csakhogy a két első a papíron vagy a márványon dolgozott, ennek pedig eleven anyag, az érző és kínlódó emberhús volt munkáló-eszköze.

MÁSODIK FEJEZET.

I.

Ha közelről nézzük Dante és Michelangelo kortársait, azt vesszük észre, hogy jellemükben még inkább különböznek tőlünk, mint elméjükben. Háromszáz évi közrendtartás, fenyítőbíráskodás, esendőrijárás, társadalmi fegyelmezés, békességes megszokás és öröklődő polgárosodás kihalatta belőlünk a velünk születő szenvedélyek erejét és szilajságát; e szenvedélyek kikezdetlenek voltak még Olaszországban a renaissance idején; akkoriban az embernek minden indulata elevenebb és mélyebb volt, mint ma, vágya gerjedőbb és zabolátlanabb, akarata zúdulóbb és átalkodóbb, mint a mienk; bármi is volt az indíték, amely az embert mozgatta, gőg vagy érzékiség: e belső rúgónak torlódó nyomása, kipattanásának erőszaka avval a korrall eltűnt. Eltűnt, de visszatér egyetlenszerűen, a XV. század ezen nagy utószülöttjében; az idegrendszer játéka nála ugyanaz, mint olasz előzőinél; nem volt soha senkinek, még a Malatestáknak és a Borgiáknak sem, érzékenyebb és indulatokkal termékenyebb agyveleje, mely ekkora villámos feszültségeket és kirezdüléseket bírt volna el, melyben a belső vihar szakadatlanabb és tombolóbb, lángvetéseiben hirtelenebb és löké-

seiben ellenállhatalanabb lett volna. Egyetlen gondolata sem marad meg szemlélődésnek és tiszta megállapításnak; egyetlenegy sem merő másolata a valónak vagy puszta ábrázolata a lehetőnek; mindegyik egy-egy belső megrázkódás, mely önsodrából és tüstént tetté törekszik alakulni; e külön-külön célja felé száguld és szökelik valamennyi és céljáig is nyomulna haladéktalanul, ha erőnek erejével nem tartóztatná és nem feszítené vissza az egész ember. — Néha oly rögtönös a kitörés, hogy a gátló gondolat utána sem kelhet. Egy napon Egyiptomban vendégül látván több francia hölgyet, maga mellé ülteti az egyik szép asszonyt, akinek férjét nemrég küldötte vissza Franciaországba; egyszerre csak vizeskorsót dönt ki rá, mintegy vigyázatlanságból, és a nőt avval az ürüggyel, hogy rendbeszedi átázott ruháját, magával vonszolja a mellékszobába, ott vele marad sokáig, túlságos sokáig, mialatt a meghívottak a félbeszakított ebédnél ülnek és összenéznek. Más alkalommal, a konkordátum megkötése felé, így szól Volney szenátorhoz: „Franciaország valami vallást akar.“ Volney szárazon és szabadon visszavág: „Franciaország a Bourbonokat akarja.“ Legott úgy rúgja hasba Volneyt, hogy ez aléltan rögy össze és egyik barátjánál, akihez elszállítják, napokig nyomja az ágyat. — Nincs nála ingerlékenyebb és hamarabb toporzékoló ember, már azért sem, mert gyakran készakarva ereszti meg mérgének zaboláját; ugyanis haragjában, ha jókor és kivált tanuk előtt tölti ki valakin, rémületet vés az emberekbe, engedményeket csikar ki tőlük, öregbíti hunyászkodásukat és félig kiszámított, félig önkéntelen kitöréseivel ugyanannyi hasznót, mint könnyebbülést szerez magának, akár testületek előtt, akár a pápa, a bíborosok, a külföld követei előtt fakad ki, akár Talley-

rand-t, Beugnot-t, vagy a legelső eléje vetődött hordja le, valahányszor csak szükségét látja a példatevésnek és annak, hogy „el vegye a világ lélekzetét.“ A nép körében és a hadseregben rendíthetetlennek tartják, pedig a csatákon kívül, amelyekben érc-arcot ölt, valamint hivatalos szereplésein kívül, amelyekhez az odaillő méltóságot erőlteti magára, nála a hangulat mindig egybeolvad a kifejezéssel, a belvilág átárad a külszínre, érzéseinek akárhány mozzanata kisiklik uralmából és a maga útját járja. Midőn Saint Cloud-ban Joséphine hűtlenségen éri, nyomban oly vadul ront neki a szerencsétlen alkalmatlankodónak, hogy „alig van ideje elfutni“ és még este is, „hogyan végleg belefojtsa a zokszót“ egyre dúl-fúl, „minden módon sértegeti és a keze ügyébe eső bútorokat töri-zúzza.“ — Kevéssel a császárság kimondása előtt Talleyrand, a nagy ugrató, azt hitette el Berthier-vel, hogy az Első Konzul a királyi címet akarja felvenni; Berthier buzgólkodva siet a zsúfolt termen át, áradozó arccal járul a nagyúr elé és „elrebegi kisdéd bókját.“ A „király“ szóra Bonaparte szeme fölszikrázik; öklét teszi Berthier álla alá és úgy tuszkolja maga előtt a falig: „Adta nyomorultja“, — rivall rá végül — „ki tanácsolta önnek hogy ilyesmivel jöjjön fölforralni epémet? Máskor ne vállaljon ilyen megbízásokat.“ Íme legelső mozdulata, ösztönös taglejtése: egyenesen nekik menni az embereknek és torkonragadni őket; leírt mondatai mögött lépten-nyomon sejthetni meg az efajta szisszenéseket és toppanásokat, annak az embernek arcát és hangját, aki rád ugrik, üt és leüt. Ilyen akkor is, amikor dolgozószobájában tollba mondja intézkedéseit, miközben „nagy léptekkel járkál“ és „ha nekihevül“, amiben nincs hiány, „beszéde durva dörgedelmekkel, sőt olyan káromkodásokkal teljes,

amelyeket a leíró nem ír le.“ De nem lehet mindig le nem írni és aki eredetiben olvasta az egyházi ügyekben kelt leveleinek fogalmazványait, garmadával találja bennük a legvaskosabb szavakat és fordulatokat. — Testi érzékenységében a végsőkig türelmetlen. „Öltözés közben földhöz vágja vagy a tűzbe csapja az akadékoskodó ruhadarabot... A szertartásos és díszruhás napokon a komornyikoknak jelekkel kell értekezniök, hogy kilesett pillanatokban megigazíthassanak rajta valamit... Letépi vagy összetöri azt, ami legkevésbé is kényelmetlen neki, és néha a szegény inas, ennek a kis bosszúságának okozója, kemény és tettleges bizonyítékát kapja haragjának.“ — Nincs gondolat, amelyet tulajdon sodra ennyire magával ragadna. „Írása“, amikor írni próbál, „megfejtethetlen vonások összevisszasága; a szóknak fele betűjét kihagyja;“ utóbb maga sem tudja elolvasni. Végül már majdnem képtelen sajátkezű levelet írni; aláírása egymaga ákombákom. Tehát tollbamond, de olyan hamar, hogy titkárai alig követhetik; tisztségük első napjaiban vért izzadnak és felét sem írhatják le annak, amit mond. Bourrienne-nek, Meneval-nak és Maret-nek gyorsírásfélét kell kieszelniök, mert sohasem ismétli egyetlen mondatát sem. Annál rosszabb a tollnak, ha megkésett; annál jobb neki viszont, ha a csövestül hulló szitkok és káromkodások zajlásában utólérheti azt, amit elszalasztott. — Nincs az övénél özőnlőbb és szélesebben hullámozó beszédesség, néha minden tapintat és óvatosság rovására, még ha a közlékenység sem hasznára, sem méltóságára nem válik is: mert lelke és szelleme csordultig van. Ezen belső tódulatban a rögtönző és a tüzes vitatkozó félreállítja benne az ügyintéző embert és az államférfit. „Nála“ — mondja egy jó megfigyelő — „beszélni a legelső szükséglet és bizonyos, hogy a

legfőbb méltóság előjogai közül leginkább annak örvend, hogy félbe nem szakíthatják és egymaga beszélhet.“ Még az államtanácsban is nekiengedi magát, felejtí az ügyet, amely napirenden van; jobbra-balra kalandozik egy-egy eltérésbe, bizonyításba, támadásba, két-három órahosszat taglalva egy ötletét, magát ismételve, azzal az eltökéltséggel, hogy vagy meggyőzi, vagy legyőzi hallgatóit, végül azt kérdezve, hogy nincsen-e igaza „és ebben a percben szentül meggyőződve arról, hogy minden okfejtés gyöngébb az övénel.“ Egyet gondolván, jól tudja, mit ér az így nyert helyeslés és karosszékére mutat e szókkal: „Vallják meg, hogy ebben a székben könnyű az embernek szellemesnek lenni.“ De mégis élvezte szellemét, engedett szenvedélyének és inkább ragadja ez tova, mintsem hogy ő vezetné.

„Idegeim nagyon izgulékonyak“ — mondotta maga — „és ha vérem nem lüktetne szakadatlan lassúsággal, könnyen a megőrlésbe vinnének.“ Sokszor a felhalmozott benyomások feszítőereje túlságosan nagy és testi kinnal fojtogatja. Különös dolog egy ilyen hadakozó embernél és államférfiúnál, hogy „nem ritkán látni fölindultságában egynéhány könnyecseppet ejteni.“ Ő, aki emberek ezreit látta meghalni és milliószámra ölette az embert, „zokog“ a wagrami és a bautzeni csaták után egy-egy haldokló öreg bajtársa ágyánál. „Láttam“ — mondja komornyikja — „amint Lannes tábornagnynál tett látogatása után sírva ette meg ebédjét: nagy könnyek peregtek arcán le és behullottak tányérjába.“ Nemcsak az érzéki szemlélet, a vérző és marcangolt embertest közvetlen látása érinti ily mélyen és elevenen; egy-egy szó vagy pusztá gondolat is majdnem ugyanannyira sebzi meg belsőleg. Dandolo fájdalma előtt, aki Velencéért, Ausztriának eladott hazájáért szó-

nokol, elérzékenyedik és pillája megnedvesül. Az államtanács teljes ülésében, mikor a baylen-i fegyverletételről beszél, hangja elcsuklik és „fájdalmának annyira átengedi magát, hogy könnyeket látni szemében.” 1806-ban, midőn hadseregéhez indul és búcsút mond Joséphine-nek, ellágyulása idegrohammá fokozódik és ez olyan erős, hogy hányással végződik. „Le kellett ültetni” — mondja egy tanu — „és narancsvirág-vízzel itatni; könnyeket ontott. Ez az állapota negyedóráig eltartott.” Ugyanezen ideg- és gyomorválság 1808-ban, amikor elhatározza elválását; egész éjjel forgolódik és jajveszékel, mint egy asszony; ellágyul, megöleli Joséphine-t, gyengébb, mint ez: „Szegény Joséphine, nem bírlak én téged elhagyni soha!” Újra és újra karjaiba zárja, azt akarja, hogy ott maradjon, egészen a jelen érzésé, az asszonynak rögtön le kell vetkőznie és melléje feküdni és ráborulva sír „a szó szoros értelmében könnyeivel áztatta az ágyat” — mondja Joséphine. — Nyilvánvaló, hogy az ilyen lelki szervezetben, bármily hatalmasan működik is a föléje illesztett szabályozó, az egyensúly felbomlásának veszélye folytonos. Ő maga jól tudja ezt, mert önmagáról mindent tud; gyanakodva figyeli ideges izgékonyosságát, mintegy könnyen bokrosodó lovat; válságos percekben, a Berzinánál, el is hárítja magától a szomorú híreket, nehogy erőt vegyenek rajta, s mikor a hírmondó nem akar elhallgatni, ismételten rászól: Ugyan kérem, miért akarja elvenni nyugalmaát? Mindazonáltal, önuralmának még olyan gondos óvásában is, két ízben érte készületlenül az újfajta és nagyon ádáz veszedelem; ő, aki az ágyúk tüzeiben annyira éber és higgadt volt, a haretéri hősök legbátrabbja és a politikai kalandorok legvakmerőbbje, két alkalommal, a parlament és a népindulat viharzásában, nem tudta megtalálni ön-

magát. A törvényhozótestületben brumaire 18-án a „Leütni a törvénytíprót!” kiáltásokra „elsápadt, remegett, egészen fejevesztettnek mutatkozott; úgy kellett kivonszolni a tereméből, sőt egy percig azt hitték, hogy mindjárt összeroskad.” — Fontainebleau-i lemondása után a sok átok és düh-zúgás hallatára, mellyel a Provence-ban fogadják, néhány napon át egész erkölcsi valója felbomlott-nak látszik; az állati ösztönök a felszínre térnek vissza: fél és félelmét titkolni nem jut eszébe. A melléje kirendelt osztrák ezredes egyenruháját, a porosz kísérobiztos sapkáját és az orosz biztos köpönyegét veszi kölcsön, de még így sem hiszi magát eléggé fölismerhetetlennek. A La Calade-i vendégfogadóban „a legkisebb zajra megremeg és színét változtatja;” a biztosok, akik többször fölmennek szobájába, „mindig könnyekben találják.” Elfárasztja őket „nyugtalanságával és kapkodásával”, azt mondja, hogy a francia kormány útközben meg akarja gyilkoltatni, az asztalnál mérgezéstől félve nem akar enni, az ablakon át való megszökésre gondol. Közben kitárja magát és fecség a végtelenségig, multjáról, jelleméről, tartózkodás és szemérem nélkül, útszéli módon, ledéren és cédán; gondolatai szétzülledeztek és csődületesen egymásra torlódnak, mint valami uratlan és zavargó néptömeg; csak az utazás végén, Fréjus-ban, lesz ismét urukká, amikor biztonságbán és a tettegességektől védve érzi magát: csak ekkor térnek ismét régi kereteikbe, hogy ott jó rendben mozogjanak a fölüljáró gondolat parancsa szerint, amely rövid hanyatlás után visszanyerte erejét és újra megtalálta vezérszerepét. — Semmisem olyan rendkívüli nála, mint a számító és világos gondolatnak eme csaknem örökös felüljárása; akarata még jóval rengetegebb, mint értelme; mielőtt úr lenne máson, máris úr otthonában. Hogy fölérjük

mértékkel, nem elég megjegyezni a bűvöletet, amelyet gyakorol, megszámlálni a millió lelket, akiket foglyául ejt, fölbecsülni a külső akadályok tömérdekségét, amelyen áthaladott; még inkább és kiváltképen kell elképzelnünk a belső szenvedélyek erejét és vágtatását, amelyet zaboláz és megereszt, mint a tajtékozó és ágaskodó ménnek fogatát; ő a kocsivezető, aki megfeszült karokkal szüntelenül fékezi ezeket a majdnem fékezhetetlen száguldókat, aki irányozza rohanásukat, aki egyberendezi ugrásaikat, aki felhasználja még kiszökéseiket is, hogy túlröpítse robogó és csattogó szekereit a szakadékokon. Ám ha az okfűző elme tiszta képzelei így tartják kezükben mindennapi uralmukat, ez azért van, mert az élet egész özöne járul táplálásukhoz; szívében és vérében van mélységes gyökerük; és e földalatti gyökér, mely nekik éles nedvét adja, egy legelsőrendű ösztön, hatalmasabb értelménél, hatalmasabb még akaratánál is, az az ösztön, amellyel önmagát teszi meg központtá és mindent magára vonatkoztat, más szóval mondva: *az önzés*.

II.

Önzése nem tétlen, de cselekvő és támadó önzés: tehetségeinek bontakozásával arányosan indul fejlődésnek, a nevelés és a körülmények öregbítik, a siker és a mindenhatóság szertelenné fokozzák, és csakhamar szörnyeteg állatként emeli magasra az emberi társadalom közepette mérhetetlenné testésült énjét, szünet nélkül nyújtogatva maga köré ragadozó és makacs csápjait, bősültre sértődve minden tőle független léten és nem tűrve meg abban a határtalanságban, amelyet sajátjának ítél, semmiféle más életet, csak azt, amely az övének vagy járu-

léka vagy eszköze. Már serdülőkorában, sőt gyermekkorában is kimutatkozik ezen mindent kikezdő egyénisége. „Uralomravágyó, parancsoló, nyakas jellem“, mondják a brienne-i jegyzetek. „Szerfölött hajlik az önzésre“, teszik hozzá a katonai iskola följegyzései, „önszeretetébe zárkozó, becsvágyó, mindenre áhítozik, az egyedüllétet kedveli“, kétségtelenül azért, mert hasonlók társaságában nem lehet uralkodnia és mert rosszul érzi magát ott, ahol nem parancsol. „Társaimtól különválva éltem“, mondja majd később; „az iskola kertjében kis szögletet néztem ki magamnak, odajártam elüldögelni és kedvemre álmodozni. Mikor társaim ezt a szögletet el akarták foglalni tőlem, minden erőmmel megvédelmeztem; máris megvolt bennem az az ösztön, hogy akaratomnak érvényesednie kell a másoké fölött és hogy ami megtetszik nekem, annak enyémmé kell lennie.“

Régebbi időkről, az apai házfödél alatt Korzikában töltött éveiről emlékezve, mint kis gonosz vadembert festi le önmagát, aki minden fék ellen fellázad és mentes minden lelkiismerettől. „Semmi sem késztetett tiszteletre és senkitől sem félttem; egyiket megvertem, másikat megkarmoltam, valamennyi előtt félelmessé tettem magamat. József bátyámat egy-kettőre megharaptam és elpüföltem, és mire föleszmélt, még ráadásul be is panasztam.“ Kitűnő csselfogás, amelynek ismétlésébe sohasem fog belefáradni: ez a tehetsége a neki hasznos hazugságok rögtönzésére vele született; utólag még pályája tetején is dicsekszik vele, azt mondja, hogy a politikai „felsőbbrendűségnek“ ismertetőjele és fokmérője ez, és „tetszelegve idézi egyik nagybátyja szavait, aki már mint gyermeknek megjövendőlte neki, hogy a világot fogja kormányozni, mert mindig hazudik.“ Jegyezzük meg jól a nagybácsi ezen szavait, mint teljes foglala-

tát egy ebből az időből és ebből az országból való ember élettapasztalatának; igazán ez az a tanítás, amelyet Korzika társadalma a maga tagjainak adott; oldhatatlan kötelékeknél fogva alkalmazkodott itt is az erkölcsiség az erkölcsökhöz. Valóban ilyen az erkölcs, mert ilyenek az erkölcsök minden oly korban és országban, ahol a rendőrség tehetetlen, ahol az igazságszolgáltatás semmis, ahol a köz ügye azé, aki megkaparítja, ahol a magánháborúk korlát és irgalom nélkül törnek utat maguknak, ahol mindenki fegyveresen él és ahol minden fegyver jó, a tettetés, a hamisítás és a csalás csakúgy, mint a pisztoly vagy a tör; ilyen Korzika a XVIII. században és ilyen volt Olaszország is a XV-ikben. — Innen nyerte Bonaparte első benyomásait; innen a félgondolatoknak azt az első rétegét, mely később a kész gondolatoknak szolgál majd talajául; innen származnak elméje egész majdani építményének és annak a felfogásának alapjai, amelyet magának az emberi társadalomról alkotni fog. Később is, mikor már kijárta a franciaországi iskolákat, minden egyes visszatértekor és otthonlétekor ugyanezek a felújuló benyomások fogják megerősíteni lelkében ugyanazt a végső fogalmat. Ebben az országban, miként a francia biztosok írják, „a népnek nincsen fogalma semmiféle erkölcsi követelményről sem,“ legyen az bármi is, társadalmi érdek vagy igazságosság. „Az igazságszolgáltatás nem végzi feladatát: az utolsó két évben százharminc gyilkosság történt. Az esküdtszék intézménye megszüntetett minden módot a büntettek megtorlására; még a legerősebb bizonyíték, maga a legtisztább tényállás sem fog egy olyan esküdtszéket, amely a vádlottnak pártfeleiből vagy rokonaiból áll, ellene való ítélezésre bírni.“ Ha pedig a vádlott az ellenpárt embere, szintén fölmentik az esküdtek, mert félnek a bosz-

szútól, amely „talán késik, de sohasem marad el...” A közszellem ismeretlen valóság előttük; nem alkotnak egy társadalmi testet, de „nagy számú apró pártot, mely egymásnak ellensége... A korzikai egyén mindenekelőtt családjának tartozéka, családja által pedig valamelyik párté; ha egyiket sem akarná szolgálni, mindannyian útnának... Valamennyi pártfőnök ugyanazt a célt tartja szem előtt: pénzre tenni szert akármilyen eszközök által; legelső gondjuk körülvenni magukat olyan teremtményekkel, akikkel teljesen rendelkezhetnek és ezeknek juttatni minden állást... A választások mind fegyverben történnek és mindig erőszakkal... A főnökök maguk közt uralmi szövetségeket kötnek és egymásnak minden visszaélését megtűrik. Az adókat korteskedésből nemhogy be nem hajtják, de ki sem vetik, különben elvesztenék választóikat. A vámok csak a rokonok és barátok pénzelésére szolgálnak. Az illetményeket nem a jogosultak kapják meg... A vidéket lakhatatlanná teszi az életbiztonság teljes hiánya. A parasztok még a mezei munkában is fegyvert hordanak. Nem lehet egy lépést sem tenni fegyveres kíséret nélkül; sokszor csak öt-hat emberből álló őrséggel lehet egyik postaállomásról a másikra levelet küldeni.” Lássuk meg ezen általános leíráson át azt az ezernyi eseményt, amelyet összefoglal; képzeljük el ezen mindennapi apró tényeket, amint elevenbe vágó körülményeikkel együtt elmondják és rokonszenvvel vagy haraggal magyarázgatják az érdekelt szomszédok: ez az az erkölcsi tanfolyam, amelynek az ifjú Bonaparte részese volt. Az asztalnál a gyermek végighallgatta a felnőttek beszélgetését és egy-egy szóból, aminő a nagybácsié volt, egy-egy arckifejezésből, egy-egy bámuló taglejtésből vagy vállvonogatásból megértette, hogy a világ sora nem a béke, de a háború,

hogy ebben miféle cselekkel tartja fenn magát az ember, milyen erőszakkal boldogul, minő fogásokkal kerül fölfelé. A nap többi részében Ilaria nevű dajkájára, Saveriára, a mindenesnőre és a nép embereire van hagyatva, ezek közt csavarog; elhallgatja a kikötő tengerészeinek vagy a birtokok pásztorainak beszélgetéseit, és paraszti felkiáltásaik, őszinte bámuló szavaik, amelyekkel a jól végzett gáncsvetéseket és sikerült kelepceket taglalják, benne hathatós ismétléssel gyökereztetik meg azt a leckét, amelyet már otthonában hallott. Ezek az adatok a dolgok leckeadási; az ő gyöngéd életkorában mélyen hatolnak a lélekbe, kivált ha készséggel fogadja; nála pedig a szív már eleve helyesli is, mert a nevelés segítőtársakra talált ösztöneiben. Ekként már a forradalom kezdete óta, amikor ismét Korzikában tartózkodik, olyannak veszi az életet ott, amilyen valóban, és ezen zárt küzdőtéren aggodalmak nélkül cselekszik, belsőleg szabadabban, mint akárki más. Ha üdvözli is az igazságot és a törvényt, csak szavakkal magasztalja, ezt is gúnyosan érti, mert szemében a törvény nem más, mint törvénykönyv-frázis, az erkölcsi igazság könyvfrázis és a jogon az erő vesz hatalmat.

Ilyenné idomult már jelleme, amikor egy második mintázókalapács másodszor is ugyanavval a verettel illeti és a francia anarkia az ifjúba ugyanazokat az elveket vési, mint a gyermekbe Korzika anarkiája, mert a pusztuló társadalmakban a dolgok leckeadási egészen olyanok, mint a még csak alakuló társadalmakban. Éles tekintete már jó eleve meglátta az elméleti díszleteken és a szónoklatok pompáján át a forradalom valódi lényegét, a szenvedélyek korlátlan elhatalmasodását és a kisebbség erőszakátételét a többségen; választani kell itt a hódító és a behódolt szerepe között,

középútja ezen két szélsőségnek nincsen. Thermidor kilencedike után az utolsó fátylak is szétfeszültek és a politikai színtéren a szabadosságnak és az uralomváagnak minden ösztöne, a magánérdekek mohósága pőrén viaskodik; nyilvánvaló, hogy a kormányra zshiványszövetség jutott és ennek eltökélt szándéka prédáját bárkivel és bármivel szemben megtartani, minden eszközzel, beleértve a szuronyokat is; ha a polgári életnek ebben a rendjében a központból szétűt a seprő, az egyesre nézve fődolog az, hogy a seprőnyél oldalán álljon. — A hadseregekben, főleg az olaszországiban, mióta fölszabadította a területet, a köztársasági hitnek és a hazafias önmegtagadásnak helyébe a természetes életvágyak és a katonaszenvédelek léptek. Mezítláb, rongyosan, napi 4 uncia kenyérjárandósággal és árfolyam nélküli államkötvényekkel fizetve, a tisztek és a közkatonák mindenekelőtt a nyomorból akarnak kilábalni; „a szerencsétlenek, miután három esztendeig nyögtek az Alpok tetején, leérnek az ígéret földjére, és mármost élvezni akarják.“ Másik ösztönzőjük a képelemtől és a sikerektől feltüzelt büszkeség; vegyük hozzá a fiatalságnak erőpazarlási szükségletét, túlcsapongását és vérmességét: majdnem mindegyikük nagyon fiatal ember és az életet ős-gallus vagy francia érzéssel fogja föl, társas mulatságnak vagy párbajfélének. Ám vitéznek éreznie magát és annak is lennie, szembemenni a golyókkal szilajságból és hetykeségből, szerelmi kalandról csatára sietni és csatából bálba, vigadnia és kockáztatnia magát végletesen, utógondolat nélkül, semmi más célért mint a pillanat fönségéért, élveznie a veszélytől és a versengéstől túlizgult tehetségeit, ez már nem odaadása az egyéniségnek, ez személyes lendületvétel, és az olyanra nézve, aki bele nem kábul, nekilendülni annyi,

mint pályát megfutni, rangfokban emelkedni, zsákmányolni, hogy meggazdagodjék, mint Masséna tette, vagy hódítani hogy hatalmat nyerjen, mint Bonaparte. — Ezen a téren a tábornok és hadserege között a legelső napok óta megvan az egyetértés és egyévi gyakorlat teljessé érleli. Közösen viselt dolgaikból egyazon erkölcs alakul ki, félig tudatos a seregben, egészen tudatos a vezérben; amit hada csak sejt, azt látva látja ő; ha serkenti is ebben bajtársait, csak önnön lejtőjükön gördíti. Csak megelőzi őket, amidőn rögtöni következtetéssel a világot terített lakomának nézi akárki számára, de ahol hogy jóllakjék az ember, hosszúaknak kell lenniök karjainak, önmagát kell kiszolgáltatnia először és a többire hagynia csak a maradékokat szabad.

Ezt olyan természetesnek találja, hogy fennen vallja is, olyan emberek előtt, akik korántsem bizalmasai, a diplomata Miot és a külföldi Melzi előtt. „Mit gondolnak Önök,“ mondja nekik a leoben-i előbéke után, „talán azért győzők én Olaszországban, hogy a direktórium ügyvédtagjait tegyem nagyokká, a Carnot-kat és a Barras-kat? Vagy hogy köztársaságot alapítsak? Micsoda gondolat! Köztársaságot harmincemillió emberből! A mi erkölceinkkel és a mi hibáinkkal! Hol lehetséges az ilyesmi! Agyrém ez, amelybe a franciák belebolondultak, de majd elmúlik ez is, mint annyi más bogaruk. A dicsőség igen, az kell nekik, százféle hiúságuk kielégítése, de szabadság, ahhoz nem értenek. Nézzék a hadsereget: a sikerek és a győzelmek, melyeket arattunk, máris visszaadták a francia katonának igazi jellemét. Annak mindene én vagyok. Ám próbálja a direktórium elvenni tőlem a parancsnokságot, majd meglátja akkor, hogy ő-e az úr. A nemzetnek látható fő kell, a dicsőségtől körülsugárzott fejede-

lem, nem pedig államelméletek, dagályok, eszmehüvelyező szónoklatok, amikből a franciák semmitsem értenek... Ami az Ön hazáját illeti, Melzi úr, ott a köztársasági rendszernek még kevesebb eleme van meg, mint Franciaországban, és a teketóriából még kevesebbre van szükség, mint bárhol másutt. De különben sem szándékom ilyen röviden végezni Ausztriával. Nekem a béke nem érdekem. Önök látják, mi vagyok és mit tehetek-vehetek Olaszországban. Ha meglesz a béke, ha nem vagyok többé élén ennek a seregnek, melyet magamhoz fűztem, akkor le kell lépnem erről a hatalomról, le a magas polcra, ahova helyezkedtem, és megint járhatok a Luxembourg-palotába ügyvédeknek udvarolni. Nem szeretném itthagyni Olaszországot másként, csak úgy, ha Franciaországban is körülbelül hasonló szerepet játszanék azután, mint most itt, ennek pedig még nem jött el ideje, a körte még nem érett.“ — Várni, amíg megéri a körte, de nem tűrni, hogy közben más szedje le, ez igazi oka politikai hűségének és jakobinus kiáltványainak. „Egy párt a Bourbonok érdekében emelgeti fejét; én ugyan nem fogom győzelemre segíteni. Igenis akarni fogom a köztársasági pártot valamikor meggyöngíteni, de nem a régi dinasztia javára, hanem a magaméra. Addig a köztársaságiakkal kell tartanom,“ ezeknek is a legrosszabbjával, azokkal a gonosztevőkkel, akik meg fogják tisztítani az Ötszázakat, az Öregeket és a direktóriumot magát, azután pedig visszaállítják Franciországban a rémuralmat. Csakugyan közreműködik velük a fructidor 18-iki államcsínyben és utána igen világosan magyarázza, miért vett részt benne. „Nehogy azt higgye, hogy elvi egyetértésből támogattam ezeket az embereket. Csak azt nem akartam, hogy a Bourbonok jöjjenek vissza, kivált ha Moreau és Pichegru sere-

gei hozták volna őket. Egyszersmindenkorra nem akarom a Monk szerepét sem magam eljátszani, sem másnak megengedni... Ami engem illet, kedves Miot úr, mondhatom Önnek, én már nem tudok engedelmeskedni; megízleltem a parancsolást és nem tudnék letenni róla. El is határoztam, hogy ha nem lehetek ura Franciaországnak, akkor itt hagyom.“ Ezen két módozat között nem ismer középútat. Párisba visszatérve, arra gondol, hogy „megdönti a direktóriumot, feloszlatja a tanácskozótestületeket, magához ragadja a diktatúrát,“ de mert a kilátásokat még gyöngéli, „elhalasztja szándékát“ és a második célirányra veti magát. „Egyiptomi hadjáratának egyéb indítókai nincsen.“ — Hogy Franciaországnak és Európának akkori helyzetében ez a vállalkozás a közérdek rovására megy, hogy vele Franciaország megfosztja magát legjobb hadseregétől és legnagyobb hajóraját a csaknem bizonyos elpusztításnak teszi ki, mitsem határoz, a fődolog az, hogy ebben a szeretlen és hiábavaló kalandban Bonaparte megtalálja azt az alkalmazását, amelyre szüksége van, tág teret a cselekvésre és azokat a messzehangzó győzelmeket, amelyek rivalgó kürtszavak módjára szállnak majd át a tengereken öregbíteni hírnevét; szemében a hajóraj, a hadsereg, Franciaország, az emberiség csak az ő személyéért van a világon és az ő érdekének szolgálatára. — Ha ezen meggyőződésének még erősödnie kell egy „dologi leckétől,“ ezt megadja neki Egyiptom. Ott korlátlan hatósággal, minden ellenőrzéstől menten, egy alsóbbrendű emberfaj tarkóját szorítva, mint szultán tesz és vesz és beleszokik ebbe a szerepbe. Az emberi nem irányában utolsó gátjai leomlanak. „Kivált azóta útáltam meg Rousseau-t, mióta a Keletet láttam: vad állapotában az ember kutya,“ és a polgárosodott emberből egy-két fogásra kihám-

lik a vadember: ha kevésbé vastag is agyveleje, ösztönei nem változtak meg. A vadnak s a műveltnak egyaránt gazdára van szüksége, bővülő mesterre, aki leigázza képzelmét, megfegyvelje, meggátolja abban, hogy bármikor harapjon, pórázon tartsa, gondját viselje és vadászatra vezesse: sorsa az engedelmesség, nem érdemel jobbat és nincs is joga egyébre.

Konzullá, azután császárrá válva, nagyban alkalmazza elméletét, és keze alatt a tapasztalás naponta újabb igazolását hozza az elméletnek. Első intésére a franciák az engedelmesség görnyedétébe borultak és úgy maradnak meg benne, mint egy természetszerű állapotukban, a kicsinyek, parasztok és katonák, állati ragaszkodással, a nagyok, mint méltóságok és köztisztviselők, bizantinusz szolgálissággal. A köztársaságiak részéről semmi ellenkezés; sőt épen közöttük találta legjobb uralmi eszközeit, a szenátorokat, képviselőket, államtanácsosokat, mindenféle fokú bírákat és közigazgatási tényezőket. Egyenlőség-szabadság-papolásaik legalján fölismerete tekintélyimádó ösztöneiket, parancsolási szükségletüket, elnyomni-vágyásukat még alárendelt sorban is, és legtöbbjüknél még a pénzéhséget és az élvezetsóvárgást ráadásul. A Közüdv Bizottmány kiküldöttje és a császárság minisztere, megyefőnöke vagy főnökhelyettese között a különbség vajmi csekély: egyazon ember mindkettő, forradalmi cafrangban előbb, azután fölhímzett köntösben. Ha egy-egy szegény és rideg puritán, mint Calmette vagy Baudot, visszautasítja a hivatalos egyenruhát, ha két-három jakobinus tábornok, mint Lecourbe és Delmas, zúgolódik a koronázás pompái ellen, Napoleon, aki ismeri szellemük szűkösségét, könnyen tekintheti őket korlátolt és rögeszméjükbe merevült tudatlanoknak. Ami az 1789-beli fenkölt

és nagytudású szabadelvűeket illeti, fölöttük egy szóval tér napirendre: ezek ideológusok, azaz látni-vélt világosságaik szalón-előítéletek és könyvtári képzelmenyek. „Lafayette politikai oktondi“, örökös „áltatottja az embereknek és a dolgoknak.“ — Fennmarad Lafayette-nél és néhány másnál egy zavaró részlet: bebizonyított önérdektelenségük, a közjóra viselt állandó gondjuk, az embertárs tisztelete, a lelkiismeret tekintélye, a lovagiasság, a jóhiszem, röviden: a jó és tiszta indítékok. Elméletének ezt a cáfolatát Bonaparte nem fogadja el; ha beszél az illetőkkel, szemükbe mondja hitetlenségét erkölcsi kiválóságukban. „Dumas tábornok“, így szólt nyersen Dumas Mátéhoz, „Ön is azok közé az együgyűek közé tartozott, akik hittek a szabadságban?“ — „Igen, felség, és ma is hiszek benne.“ — „De a forradalmon Ön is úgy munkálkodott, mint a többiek, nagyravágyásból?“ — „Nem felség, és rosszul is számítottam volna, mert ugyanannyira vagyok most is, mint 1790-ben.“ — „Ön csak nem tartotta eléggé számon indokait; Ön sem lehetett külömb a többinél; a személyes érdek mindenütt ott van. Nézze például Masséna-t; ez csak elég dicsőséget és megbecsülést szerzett már magának, mégis dehogy van megelégedve! Herceg akar lenni, mint Murat és Bernadotte; kész holnap megöletni magát, hogy herceg lehessen: ez a franciák mozgó rugója.“ Erre a hitre alapította rendszerét; a legilletékesebb tanuk, akik legközelebbről érintkeztek vele, megállapították ebbeli elfogultságát. „Véleményei az emberekről“, írja emlékirataiban Metternich, „olyan nézetben csúcsosodtak ki, mely szerencsétlenségére sarkigazsággá erősödött gondolkodásában: arról volt meggyőződve, hogy minden ember, aki a nyilvános szintéren szerephez jutott, vagy aki csak az élet cselekvő törekvéseibe is belevonódott, pusztán

az érdektől vezetteti magát és csakis az önérdek vezetheti.“ Szerinte minden ember megejtve tartható önző szenvedélyeinél, félelménél, kapzsiságánál, érzékiségénél fogva; ezek mozgatják olyankor, amikor elméje nyugodt és gondolkodik. De nem nehéz az embert megbolondítani sem; mert képzelgő, hiszékeny, az indulat rabja: szítsad fel gögjét és hiúságát, gyárts neki végletes és hamis véleményt önmagáról és másról, és lehajtott fővel engedi odadobni magát, ahova akarod. Ezen indítékok közül egyik sem méltó valami nagy tiszteletre, és a belőlük alkotott teremtmények a korlátlan kormányzatnak természetes anyagát adják; ők az az agyagtömb, mely a fazekas kezétől várja formáját. Ha akadnak benne itt-ott érdes göböcskék, a gerencsérnek csak szét kell dörzsölnie, és keményen gyúrnia mindenkor elég. — Ilyen a végső fogalom, amelybe horgonyát vetette Napoleon, és egyre mélyebben rögződik beléje, bármilyen éles és erőszakos is a kézzelfogható tények ellenmondása; semmisem fogja kikapcsolni e talajból, sem az angolok konok erélye, sem a pápa hajthatatlan szelídsége, sem Spanyolország kimondott lázadása, sem Németország néma lázadása, sem a katolikus lelkiismeretek ellenállása, sem Franciaország fokozatos pusztulása; mert felfogását jelleme kényszeríti rá: olyannak látja az embert, aminőnek látnia életszüksége.

III.

Végre elértünk uralkodó szenvedélyéhez, ahhoz a belső örvényhez, amelyet az ösztön, a nevelés, a tünődés, az elmélet mélyített ki benne, és amelyben el fog merülni szerencséjének büszke épülete: hatalomvágyáról akarok szólni. Ez legelső mozgatója lelkének és állandó kútfeje akaratának, oly

belső, hogy meg sem különbözteti énjétől és néha megszűnik tudni is róla. „Bennem nincs nagyra-vágyás“, mondotta Roederer-nek; azután föleszmélve, rendes tisztánlátásával hozzáteszi: „vagy ha van, akkor annyira természetem, annyira velemszületett, annyira létemhez fűződött, hogy nem kevésbé enyém, mint a vér, amely ereimben ömlik és mint a levegő, amely tudómba árad.“ Még mélyebbre szállva ahhoz az önkéntelen, ellenállhatatlan és vad érzelemhez hasonlítja, amely a lelket fájának koronájától le szerves gyökeréig végigreszketteti, az egész állati és szellemi életnek ahhoz az egyetemes viharzásához, fájó és borzalmas megfeszüléséhez, melynek neve a szerelem. „Csak egy szenvedelmem van és egy szerelmem, és ez Franciaország; minden álmomat vele háloom; nem maradt el tőlem még soha, vérét és kincseit rámpazarolja; ha szükségem van ötszázezer emberre, nem kem ideadja.“ Kettejük közé ne tolakodjék senki; még bátyja József is ne támasszon igényt a koronázás alkalmával bár másodlagos és reménybeli állásra sem az új császárságban: ne hivatkozzék testvéri jogaira. „Aki ezt teszi, legérzékenyebb oldalomon sért meg.“ József megtette; „ezt semmisem törli el emlékemből. Olyasmí ez, mintha egy lángoló szerelmesnek azt mondta volna, hogy ölelte kedvesét vagy csak remél is valami eredményt nála. Az én szeretőm a hatalom; sokkal többet tettem meghódítására, sem hogy elrabolni engedném magamtól vagy eltűrhetném, hogy megkívánják.“ E hatalomvágya ugyanoly mohó, amilyen féltékeny; a vetélytársnak pusztá gondolata is megbotránkoztatja és a korlátnak merő képzele már gyötrelme neki; ha még oly temérdek megszerzett hatalma, vágya még jóval többet óhat és jóllakatlanul kél fel minden toráról. A koronázást követő napon ezt

mondta Decrès-nek: „Későn jöttem a világra; a nagy dolgok ideje régen elmúlt. Hisz pályám elég szép, elismerem. Szép utat tettem meg. De mi ez az ókorhoz képest! Lássa Nagy Sándort: mikor Ázsia meghódítása után Jupiter fiának hirdette magát, ezt Olympiason kívül, aki véletlenül jobban tudta, meg Aristotelesen és néhány athéni tudákoson kívül az egész Kelet elhitte neki. Nos hát, ha én ma az Örök Atya fiának jelenteném ki magamat és ezen a címen hálaünnepet rendelnék tiszteletére, nincs az a halaskofa, aki körmenetemet ki nem fűtyülné. A népek ma már túlon túl felvilágosodtak, nem lehet velük semmitsem kezdeni.“ Mindazonáltal még ebbe a felsőrendű és fenntartott területbe is, melyet a polgárosodásnak húsz évszázada emelt magasra, tőle telhetőleg belegázol, kerülő úton férkőzve hozzá olyként, hogy ráteszi kezét előbb az egyházra, aztán a pápára; e részben is, mint egyebekben, mindent lefoglal, amit lefoglalhat. Mi sem természetesebb szemében: joga van hozzá; mert megteheti. „Olaszországi népeim ismerhetnének már annyira, hogy el ne felejtsek, mennyivel több a tudása ezekhez a dolgokhoz az én kisujjamnak, mint valamennyiük fejének együttvéve.“ Hozzá képest mindnyájan gyermekek, „kiskorúak“, nemcsak az olaszok, de a franciák is és az egész emberiség. — Egy diplomata, aki évekig közlekedett vele és minden szempontból megfigyelte, jellemzését így foglalja össze: „Úgy tekintette énjét, mint egyedülállót a maga nemében, aki a világra azért jött, hogy kormányozza és hogy minden lelket és szellemet kényére tereljen.“

Ezért kell mindenkinek, aki közeledik hozzá, önakarataráról lemondania és kormányzati eszközzé válnia. „Ez a rettenetes ember“, mondotta gyakran Decrès, „valamennyiünket leigázott; képzelmünket

mindenestül kezében tartja, s keze hol acélból, hol bársonyból való, de nem tudni soha, hogy mely napon milyen lesz; menekülni pedig nem lehet előle, mert akit megfogott egyszer, azt el nem eresztí. Minden függetlenség, még az esetleges és merőben lehetséges is, szálla szemében; az értelmi vagy erkölcsi felsőbbrendűség is ilyesmit rejteget, ezért apránként eltávolítja; hovatovább csak meghódolt és fogoly lelkeket tűr maga körül; legelső szolgái gépemberek vagy erkölcsi vakok, mint alázatos imádója Maret, vagy mindenre kapható pribékje, Savary. Minisztereit kezdettől fogva segédféle szerepkörre korlátozta, mert igazgatni is maga igazgat ugyanannyira, amennyire kormányoz, és minden közszolgálati ágban ugyanoly figyelemmel vezeti a részleteket, mint az egészet; tehát az ügykörök élére csak serény őrökök kellenek neki, néma dologvégzők, tanulékony és különleges kézimunkások, nem pedig szabad és őszinte tanácsadók: „Nem tudnék mit tenni velük, ha szellemükben vagy jellemükben nem volna bizonyos közepszerűség.“ Ami a tábornokokat illeti, róluk maga vallja meg, hogy „csak az olyanoknak szereti a dicsőséget juttatni, akik nem tudják, hogyan viseljék“. Legalább is „egyedül akar ura lenni a hírneveknek azért, hogy kényére támaszthassa és enyészthesse valamennyit“; a nagyon is fényesnevű katoná kelletténél jelentékenyebbé válnék; sohasem szabad az alárendeltnek abba a kísértésbe jutnia, hogy kevésbé alávetett is lehetne. Erről hadijelentései gondoskodnak kiszámított elhallgatásaikkal, másításaikkal, elrendezéseikkel. „Megtörténik vele, hogy némaságba burkolózik bizonyos győzelmek tekintetében vagy sikerré kendőzi át valamely hadvezérnek valamely hibáját. Néha egy-egy tábornok a hadijelentésből értesül sajátmagának olyan tettéről, amelyet sohasem

cselekedett meg, vagy szónoklatáról, amelyet sohasem tartott.“ Ha tiltakozik, intelmet kap, hogy hallgasson, vagy kárpótlásképen megtűrik, hogy fosztogasson, sarcokat szedjen és meggazdagodjék belőlük. Ám, ha örökös herceg vagy címzetes fejedelem lesz is belőle, evvel sem kevesbedik alávetettsége; mert a teremtő biztosította magát teremtményeivel szemben. „Olyan emberek ezek“, mondotta, „akiket én tettem függetlenekké; de meg fogom tudni találni őket s megakadályozni, ha hálátlankodni próbálnának.“ Valóban, amikor nagyszerűen javadalmazta őket, ezt a hódított országokból kihasított uradalmakkal tette és így a maga szerencséjéhez fűzte az övéket; sőt, hogy minden pénzbeli önállásukat elvegye, szándékosan készíteti őket, egyéb főméltóságosaival együtt, a költekezésre; ilymódon pénzzavaraiknál fogva tartja pórázon megannyit: „Szünet nélkül azt láttuk, hogy a tábornagyok többsége hitelezőiknek nyomása alatt pénzsegélyekért ostromolta, amelyeket szeszélye és lekötelezésükben látott érdeke szerint adott vagy tagadott meg.“ Mert az általános ígézetten felül, amelyet hatalma és lángesze adott meg neki, mindegyikükre még külön láncot akar vetni, mely amazt meglazultában ellenállhatatlanul pótolja. Evégből „ápolva ápol az emberekben minden szégyenletes szenvedélyt... szereti észrevenni gyöngé oldalukat, hogy birtokába vegye“, a pénzszomjat Savary-nál, az udvaronc nekilapulást Maret-nél, a hiúságot és érzékiséget Cambacérès-nél, a cégéres részvétlenséget és a „puha erkölcstelenséget“ Talleyrand-nál, a „lelki szárazságot“ Duroc-nál, a jakobinus szennyfoltot Fouché-nál, az „oktondiságot“ Berthier-nél; szereti ráterelni a figyelmet, fölvidul rajta és hasznót húz belőle. „Ott, ahol bűnöket nem lát, fölbátorítja a gyöngeségeket, és egyébnek hiányában a félelmet

gerjeszti föl azért, hogy az erősebb mindig és egyaránt ő legyen... Nem szereti a szeretet kötelékeit, az embereket egymástól lehetőleg szétválasztani igyekszik... Kegyeit csak úgy adja el, ha az illetőben egyúttal nyugtalanságot is kelt; azt tartja, hogy az egyesek magához fűzésének igazi módja a közvéleményben való gyanussá tételük, sőt sokszor megbélyegzésük is..." „Ha Caulaincourt részes a dologban“, mondotta Enghien herceg meggyilkoltatása után, „az nem baj, annál jobban szolgál majd engem“.

A teremtettt lélek, kit egyszer megfogott, ne gondoljon többé szabadulására, vagy arra, hogy bármit is elrejthet előle magából: minden valója most már az ő tulajdona lett. Betöltenie feladatát buzgalommal és sikerrel, pontosan engedelmeskednie előre kimért körben, ez a kevésnél is kevesebb, mert gazdája a hivatalnokon túl az embert igényli. S a bókokra, amelyeket emiatt kap, így felel: „Lehet, hogy így van; de nem annyira enyém az ember, amennyire kívánnám.“ Azt, amit kíván, „odaadás“-nak nevezi, és odaadáson „az egész személyiségnek, az egész érzésvilágnak, minden vélekedésnek“ visszavonhatatlan és teljes átszolgáltatását érti. „Szerinte,“ amint egy tanú írja, „el kellene hagynunk legapróbb előbbi szokásunkat is, hogy ne legyen többé csak egy gondolatunk: az ő érdekének és mit-akarásának folytonos gondja.“ Nagyobb biztonság okáért szolgálainak el kell oltaniok magukban a bírálatnak még érzékét is: „Amitől leginkább tart, az annak a lehetősége, hogy valaki akár közelében, akár messze tőle használni vagy csak megóvni is találná ítélőképességét.“ — „Gondolata márványba vágott útesapás“, amelyről egyetlen szellemnek sem volna szabad letérnie. De kivált ne térjen le róla két szellem egyszerre s egyazon irányban; párhuzamosságuk, ha tétlen

is, egyetértésük, ha még oly magánügy, susogásuk, ha majdnem néma is, már szövetkezés, pártoskodás, sőt ha tisztviselők, akkor „összeesküvés”. Rettentő dühfergeteggel és fenyegetésekkel jelenti ki Spanyolországból való visszajöttük, hogy „azok, akiket főméltóságokká és miniszterekké tett meg, megszűntek szabadok lenni gondolataikban és kifejezéseikben és csakis az övéinek lehetnek szervei; náluk az árulás már ott kezdődik, ahol megengedik maguknak az első kétséget, és teljessé válik, mihelyt eltérő véleményre jutottak.” Ha szüntelen túlkapásai elől egy utolsó menedéket keresnek és vallási meggyőződésükre vagy egyéni tisztességükre hivatkozva tagadják meg tőle lelkiismeretük kisajátíthatását, csodálkozik és haragra gerjed miatta. A genti érseknek, aki a leghódolóbb alázattal mentegetőzik előtte, amiért második esküt nem tehet korábbi esküje rovására, durván hátat fordítva így felel: „Akkor hát, uram, Önnek a lelkiismerete buta!” — Portalis, a sajtó felügyelője, miután rokonától, D'Astros abbétól tudomást szerzett egy pápai ügylevélről, nem élt vissza evvel a szigorúan magánjellegű bizalmas közléssel; csak lelkére kötötte rokonának, hogy e levelet titkolja végképen el és megmondta neki, hogy ha mégis nyilvánosságra jutna a levél, meg fogja akadályozni terjesztését; fölös óvatosságból még a rendőrfőnököt is figyelmeztette. De nem adta föl rokonát névszerint, nem fogatta el az embert és nem foglaltatta le az iratot. Ezért a Császár az államtanács teljes ülésében kérdőre vonja és „avval a nézésével, amely a velőket furdalja át”, szemébe vágja, hogy „a legeslegaljasabb árulást” követte el; félóráig zúdítja rá ekként a szemrehányások és sértések jégzáporát és végül elkergeti színe elől úgy, ahogy egy tolvaj inast nem szokás elkergetni. — A hivatalnoknak üggykörén ki-

viül és ügykörén belül rá kell szánnia magát minden teendőre; megsejtve kell elébe sietnie minden megbízatásnak. Ha aggályok állítják meg, ha egyéni kötelességekre hivatkozik, ha átall a jóízlés vagy akár a közönséges emberi tisztesség ellen is vétetni, a legfelsőbb elégedetlenségnek teszi ki magát, sőt el is vesztheti gazdája kegyét. Ez sorsa Rémusat-nak, aki nem adja oda magát kéméül, jelentgetőjéül, besúgójául a Saint-Germain-negyedben, és nem vállalkozik Bécsben arra, hogy d'André nevének szavait kilesve, d'André hollétét megtudja és kiszolgáltatásának kieszközlésével rögtönös főbelövését tegye lehetővé. Savary, a kézrekerítés alkusza, fáradhatatlanul nógatja erre Rémusat-t és bosszúsan mondogatja neki: „Ön elszalasztja szerencsáját; meg kell vallanom, nem tudom Önt megérteni!” Pedig maga Savary is, a rendőrmiszter, a nagyfajta hóhérmunkák intézője, Enghien herceg meggyilkolásának és a bayonne-i kelepceinek főrendezője, az 1809-iki és 1812-iki hadjáratok alkalmával az osztrák és orosz bankjegyek tömeghamisítója, még Savary is belefárad a sok piszkos megbízásba, mely egymásra torlódik vállain; lelkiismerete bármilyen kérges, valamennyire mégis csak érzékeny marad, s végül csodálkozva éri önmagát aggodalmakon. Undorral teljesíti már csak 1814 februárjában azt a parancsot, hogy óraműre járó kis pokolgépet szerezzen titokban, a Franciaországba visszatérendő Bourbonok légberöpítésére. És kezét homlokához vée felsóhajt: „Bizony tagadhatatlan, hogy a Császárt kiszolgálni némelykor nehéz!”

Hogy ennyit követel az emberi természettől, arra nagy oka van, mert a játékban, amelyet folytat, kockára kénytelen tenni mindent: a helyzet, melyet teremtetett magának, nem ad neki módot a kíméletekre. „Vajjon az államférfi,” úgymond, „le-

het-e arra alkotva, hogy érzelmes legyen? Nem áll-e egészen külön központként mindig egyedül, farkasszemet nézve az egész világgal? Ebben az irgalmat s nyugvást nem ismerő párviadalban az emberek csak annál a nyereségnél fogva érdeklik, amelyet rajtuk szerezhettek; minden értéküket ebben látja; egyetlen köze hozzájuk az, hogy kisajtolja, kivonja belőlük az utolsó cseppig a céljait szolgáló hasznot. „A fölösleges érzelmekbe szórakozásul sem bocsátkozom,” mondotta máskor, „és ez a Berthier olyan középszerű, hogy igazán nem tudom, miért mulatnék avval, hogy szeressem őt? És mégis, ha semmisem von el másfelé, azt hiszem, érzek némi vonzalmat iránta.” Tovább nem megy: szerinte ez a közömbösség legfőbb kelléke egy államfőnek; „szemüvege a politika lehet csak; és ügyelnie egyedül arra kell, hogy üvege hamisat ne mutasson.” Ezért az ideges érzélgés rohamain kívül „nincsen más gondja az emberekre, mint egy műhelyvezetőnek munkásaira,” vagy igazabban szerszámaira: ha egyszer kiszolgált a szerszám, ott korhadhat tőle egy zúgbeli polcon, vagy az ócskavas közé is vetődhet mindjárt. Portalis válásügyi miniszter egy napon bánatos arccal és könnyes szemekkel lép be hozzá. „Mi baja van, Portalis?” mondja Napoleon; „beteg talán?” — „Nem felség, de szomorú vagyok nagyon: a toursi érsek, a szegény Boisgelin, az én jóbarátom, gyermekkori pajtásom...” — „Nos hát! Mi történt vele?” — „Sajnos, felség, meghalt.” „Az nekem mindegy, úgysem ért nekem már semmit.” — Mint kihasználó tulajdonosa az embereknek és a dolgoknak, a testeknek és a lelkeknek, aki tetszése szerint él és él vissza velük végkimerültükig, anélkül, hogy bárkinek felelni tartoznék róluk, rövid pár év múlva ugyanoly sűrűen alkalmazza, mint maga XIV. Lajos, de jóval föltétlenebb hangon, az

ilyen kitételeket : „az én hadseregeim, az én hajóhadaim ; az én bíborosaim, az én zsinataim ; az én szenátusom, az én népeim, az én birodalmam.“ Egy hadtesthez, amely ingadozva indul a tűzbe, így beszél : „Katonák, nekem szükségem van a ti életetekre és ti tartoztok nekem vele.“ Dorsenne tábornokhoz és a gárda gránátosaihoz pedig így : „Azt mondják, hogy mormogtok, hogy vissza akartok menni Párisba, szeretőitekhez ; de csak ábránduljatok ki, mert én fegyverben tartalak benneteket nyolcvan éves korotokig : táborozásban születtetek mind és abban is fogtok meghalni.“ Hogy mi módon bánik királyokká lett testvéreivel és atyjafiaival, mily kemény ökölrel feszíti gyeplőjüket, milyen korbácsütésekkel és sarkantyúzásokkal üggetteti és ugratja árkon és bokron át, levelezése mutatja : minden legapróbb kezdeményezésükre, még ha hirtelen sürgősség vagy látható jószándék igazolná is, mint izgágaságra sújt le, szilaj durvasággal, mely hátát görnyesztí és térdét roskasztja a hibázónak. A szeretetreméltó Jenő herceghez, aki oly engedelmes mindig és annyira hű, ezt a levelet iratja : „Ha Ön Őfelségétől parancsokat vagy véleményt kér szobája menyezetének megváltoztatásáról, meg is kell várnia ezeket ; még ha Milano lángban állana is és Ön utasítást kérne az oltásra nézve, akkor is lángjában kellene hagynia Milano-t és várni a parancsokat... A Felség elégedetlen Önnel, és nagyon elégedetlen ; Önnek sohasem szabad azt tennie, ami Őfelségére tartozik ; a Felség ezt sohasem fogja akarni, sohasem is fogná megbocsátani.“ Ítéljünk ebből az alantasokkal szemben szokásos hangjáról. Hollandia kormányára például, mikor francia zászlóaljaknak nem engedte meg az ország váraiba való bevonulást, így izent rá : „Jelentse ki a hollandi királynak, hogyha mi-

riszterei ezt a maguk fejéből tették, valamennyit elfogatom és fejüket üttetem le.“ — Ségur-nek, a Chateaubriand székfoglalóját jóváhagyó akadémiai bizottság tagjának, ezt mondta: „Ön mint államtanácsos és de Fontanes úr mint közoktatási miniszter megérdemelnék, hogy mindkettejüket Vincennes-be zárassam... Mondja meg az Institut második osztályának, hogy nem tűrök politikai tárgyalásokat üléseiben... Ha nem fogad szót az osztály, úgy feloszlatom, mint egy rossz zúgegyletet.“ — Még ha nincs is haragvó és dorgáló kedvében, ha karmait behúzta, akkor is érezni lappangó élüket. Beugnot-hoz, akit rettenetesen lehordott volt, még pedig nyilvánosan, igazságtalanul és igazságtalansága tudatában, pusztán a hallgatóság elszörnnyítése végett, egy idő múlva így szól: „Nohát, nagy élhetetlen, megtalálta már a fejét?“ Erre a hórihorgas, díszkarmesteri termetű Beugnot nagyon mélyen meghajlik, és a kis ember, karját felnyújtva, megfogja a nagy ember fülét, ami „bódító kegyelem jele,“ mint Beugnot mondja, és a nagyúrnak kedvelt szokása, ha alászáll az emberek színéig. Mi több, leckéztetésre is méltatja Beugnot-t személyes óhajairól, füstbement ábrándjairól és Franciaországba való visszavágyásáról: „Hogy mit is akarnék?“ Minisztere lenne Párisban? Ám abból ítélve, amilyenek multkor látott, nem sokáig állnám ott helyemet, egy hónap vége előtt belepusztulnék. Elpatkolt tőle már Portalis, Cretet, sőt Treilhard is, pedig annak szívós volt élete, de végül már nem tudott pisszenni sem, a többi meg addig sem bírta. Én is így járnék, ha rosszabbul nem...“ „Maradjon csak itt... Ha aztán megvénül, vagyis megvénülünk mind, be fogom tenni a szenátusba, ott még elgügyöghet majd, ameddig jól esik.“ Világos, hogy „minél közelebb jut az ember

személyéhez, annál kellemetlenebb lesz élete.“ „Noha bámulatosan szolgálják ki és parancsát percre elvégzik, a részletek dolgában mindenkor szeret még némi kis rettegést fennhagyni legfelsőbb udvara körében.“ Ha nehéz megbízásnak felelt meg valaki, nem mond köszönetet, nem dícsér senkit, vagy csak alig; külügyminisztere, Champagny csak egyszer kapott dícséretet, amikor nem remélt előnyökkel egyetlen éjjel ütötte nyélbe a bécsi békét; ezúttal a Császár fennhangon gondolkodott, meglepetésében: „Helyeslését rendszerint nem jelzi mással, mint hallgatásával.“ Midőn Rémusat, a palotanagy, gazdaságos módon, szabatosan, fényesen és hatásosan rendezte számára „egyikét azon nagyszerű ünnepségeknek, amelyeken minden művészetnek versengve kellett gyönyörködtetnie őt,“ Rémusat asszony sohasem kérdezte férjétől azt, hogy a Császár elégedett volt-e, hanem csak azt, hogy sokat vagy keveset szidta-e? „Általános elve, amelyet nagy és kis dolgokban mindenféle módon alkalmaz: hogy csak akkor szorgalmas az ember, ha valami nyugtalanítja.“ — Hogy kényszere milyen tűrhetetlen és igája mennyire nyomasztja a legodaadóbb és leg-símulóbb jellemeket is, hogy milyen szertelenséggel tapos és tör le minden fajtájú akaratot, hogy mely végeikig fojtja és szegi el a lelkek lélekzetét, bárkinél jobban tudja ő maga. Tulajdon szájából hallották: „Az a boldog ember, aki jól elbúvik előlem valahová az Isten háta mögé!“ Más alkalommal pedig, miután azt kérdezte Ségur-tól, hogy mit gondol, az emberek hogyan fogadják majd egykor halála hírért, és Ségur a világ nagy elbúsulását kezdte ecsetelni, a Császár félbeszakítja: „Dehogy! dehogy!“ És jellemző vállmozdulattal, mely jól fejezi ki az egyetemes megkönnyebbülést, hozzászól: „Azt fogják mondani: hála a papnak!“

IV.

Olyan uralkodó még nem volt és nincs, korlátlan hatalmú sem, aki állandóan és reggeltől estig megtartaná kényúri magaviseletét; rendszerint és kivált Franciaországban a fejedelem két részre osztja napját, egyiket az államügyeknek, a másikat a társaséletnek szentelve, és napjának utóbbi szakában, bár megmarad államfőnek, de házigazda is válik belőle: mert embereket fogad és lát vendégeiül, nehogy bábúkká legyenek előtte, arra törekszik, hogy jól érezzék magukat körében. Így tett XIV. Lajos: ildomosan bánni az egész világgal, mindig nyájasan és néha előzékenyen a férfiakkal, mindig udvariasan és néha hódolóan a nőkkel, kerülve kerülni minden háborgást, minden feltűnést, minden gúnyt, soha nem ragadtatni magát egy sértő szóra sem, nem éreztetni az emberekkel alantas voltukat és függőségüket, bátorítani őket a megszólalásra, sőt az eszmecserére, megtűrni a beszélgetésben az egyenlőségnek bizonyos látszatát, mosolyogni egy-egy visszavágáson, néha a hangulatért is tenni valamit, eltréfálni, valami derűs történetkét elmondani: ilyen volt az ő társalgótermi alkotmánytörvénye. Kell ilyen törvény, s minél szabadabb elvű, a társalgótermekben csakúgy, mint minden emberi társaságban, mert ahol nincs meg, onnan kihal az élet. Ezért nevezték a régi társadalomban ezen alkotmány betartását *az életviselés tudományának*, és mindenkinél gondosabban maga a király vetette magát alá az ildomosságok törvényrendjének; hagyományai és nevelése kíméletessé tették, legalább saját világának emberei iránt, és udvaroncai meghívottaivá lettek anélkül, hogy megszűntek volna alattvalói lenni. Mindehhez semmisem hasonlít Napoleonnál. A szertartáskönyvből, amelyet át-

vesz a régi udvartól, csak a rideg fegyelmet és a feszes pompázást váltja valóvá. „A szertartásokat” mondja egy tanu, „úgy hajtották végre, mint megannyi dobszóra perdülő katonai gyakorlatot; minden jóformán rohamlépésben játszódtott le.” „Ez a kínos sietség, ez a folytonos félelem, mely jelenlétéből kiárad,” elnyom körülötte minden jólét-érzést, minden kényelmet, minden könnyed közlekedést és érintkezést; nincsen más kötelék ember és ember között, mint a parancs és az engedelmisség. „Az a kevés ember, akiket a többi fölé emel, Savary, Duroc, Maret, hallgatva járkel és csakis parancsokat továbbít... Mi többiek, akik merőben a nekünk feladott dolgokat végeztük, olybá tűnhettünk nekik s magunknak is körülbelül, mint az igazi színpadi kellékek, nem sokkal előbb szereppel, mint azok a nagyszerű aranyos karszékek, amelyekkel nemrég díszítették fel a Tuileriák és Saint-Cloud palotáit.”

Ahhoz, hogy jól működjék egy gép, gépészenek gondja szükséges, hogy gyakran felhúzza; itt pedig van erre gondja, kivált egy-egy távolléte után. Mialatt hazafelé jön Tilsit-ből, mindnyájan aggodalommal vizsgálják lelkiismeretüket, viselkedésüknek azt a részét kutatva, amelyre nézve a gazda, ha megjön, elégedetlenségét nyilváníthatná. A feleség, a család, a főméltóságok, valamenynyien többé-kevésbé érezték ezt a rettegést és a császárné, aki bárkinél jobban ismerhette urát, őszintén kimondta: „A császár olyan boldog, hogy biztosan sokat fog pirongatni bennünket.” Valóban, alighogy megjött, belefogja a kulcsot a gépbe, erős és nyers csavarással; azután „megnyugvással látva, hogy felajzotta ezt a kis rémületet, feledni látszik a történeteket és rendes életét folytatja.” — „Számításból és ízlésénél fogva királyi szerepét sohasem vetkezi le.” Ezért van az, hogy „udvara

hideg és néma, inkább szomorú, mint méltóságos ; minden arcon a nyugtalanság kifejezése ül, ... az ajkakon bágyadt és törődött hallgatás.“ Fontainebleau-ban, „a nagyszerűségek és gyönyörök közepe“, nincs semmi valódi kellemesség vagy élvezet, még az ő számára sem. „Sajnálom Önt,“ mondja Talleyrand Rémusat-nak, „mert mulattatnia kell a mulattathatatlant.“ A színházban élvezed vagy ásít : tapsolni tilos ; „az örökös szomorújátékok“ egymásutánjában „az udvar halálosan unatkozik, a fiatal asszonyok elalussznak ; az emberek leverten és bosszúsan távoznak a színházból.“ — Izlése ilyen a társalgótermekben is. „Nem tudta és azt hiszem nem is akarta nyelvét megoldani senkinek, mert a bizalmasságnak legkisebb látszatától is félt és inkább keltette mindenkiben azt a félelmet, hogy tanuk előtt valami megszegyenítőt talál mondani az illetőnek... Az udvari táncok közben a hölgyek során sétál végig, hogy jelentéktelen vagy kellemetlen dolgokat mondjon nekik, és sohasem szólítja meg őket másként, mint elfogódottan és fanyaron ;“ alapjában bizalmatlan és rosszakaratú irántuk. Mert „a hatalom, melyre a társadalomban szert tettek, elviselhetetlen bitorlásnak tűnik szemében.“ — „Soha nem jött ki szájából asszonnyal szemben egyetlen előzékeny vagy kecses szófordulat sem, pedig törekvése, hogy ilyet kitaláljon, sokszor kifejeződött arcán és hangja esésén... Nem beszél velük másról, mint öltözetükről, melynek aprólékos és szigorú bírójává teszi meg magát, vagy gyermekeik számáról, nyers szavakkal firtatva, hogy maguk táplálták-e, vagy pedig társaságbeli összeköttetéseikről leckézteti meg őket.“ — Ez magyarázza, hogy „nincsen közöttük egy is, aki nem örvendeznék, ha távolodni látja környékéből.“ Néha avval mulat, hogy zavarba hozza valamennyit ; megszólja és kigú-

nyolja őket, szemtől-szembe, nyiltan célozva, ahogy ezredesei tréfálhattak markotányosnőikkel. „Igen, hölgyeim,” így szól hozzájuk, „Önök nagyban foglalkoztatják a Saint Germain-negyed derék lakóit; ott azt beszélnek például, hogy Ön, A. asszony, igen jó viszonyban van B. úrral, ön pedig C. asszony, D. úrral.” Ha a rendőri jelentésekből egy-egy ilyféle titoknak nyomára jön, „nem késik a férjet értesíteni.” Saját kalandjait nem kevésbé kíméletlenül taglalja: miután kierőszakolta a végkifejletet, kibeszéli a tényt és a nevet sem hallgatja el; mi több, Joséphine-nel is közli a bizalmas részletekkel együtt, és nem tűri meg, hogy neje sopánkodjék. „Nekem jogom van minden panaszra egy örök *Én*-nel felelni.”

Valóban, ez a szó megfelel mindenre; és hogy megmagyarázza, hozzáteszi: „Én kívülállok az egész világon és senki föltételeit nem fogadom el”, sem a kötelességnek bármi fajtáját, semmilyen törvényt, még a közmegegyezésen alapuló külső illemét sem, mely az ősi durvaságot megenyhítve vagy elleplezve lehetővé tette az embereknek azt, hogy torzsalkodás nélkül találkozzanak. Nem érti meg és küzd ellene. „Utálok” — mondotta — „a közmegegyezésnek azt a sunyító és egyenlőséget hazudó szavát, amelyet ti többiek minden alkalommal magatok elé dobáltok; az illem a buták ravaszsága, ők találták ki azért, hogy valamenynyire közel férközzenek a szellem embereihez, amolyan társadalmi szájkosár, mely az erőset gátolja és csak a középszerűnek használ... Ah, és a jóízlés! Ez is egyike azoknak a bevett szavaknak, amelyeket sohasem fogok elismerni.” „Önnek a jóízlés személyes ellenfele”, mondotta neki egy ízben Talleyrand; „és ha ágyúlövésekkel kitudhatná a világból, bizonyos, hogy már régen nem volna seholsem.” — Ellene küzd, mert a jóízlés a

művelődésnek végső terméke, a meztelen embernek leglelelkibb fátyola, a személyiségnek legközelebb símuló utolsó ruhája, melyet még magán tart, mikor a többit már mind levetette, és mert Napoleonnak még ez a gyöngé szövet is alkalmatlan; félrehárítja ösztönszerűen, mert behínárolná vérbeli mozdulatát, a győztesnek féktelen, erőszakos és szilaj cselekvését, amellyel a földre teríti és láb alá tapossa a legyőzöttet.

V.

Az ilyen viselkedés minden társadalmi vonatkozást lehetetlenné tesz, kivált ama független és fölfegyverkezett személyiségek között, akiket nemzeteknek vagy államoknak nevezünk; ezért kerülnek a kormányok kifelé és befelé egyaránt, és minden ország vezetőjének vagy képviselőjének legelső gondja és elve, hogy tartózkodjék tőle, legalább a hasonló állásúakkal szemben. Közérdekből kénytelen velük mint egyenlőkkel bánni, tehát nem szabad engednie a perc izgalmának és egyéni szenvedélyességének, szóval uralkodnia kell önmagán mindig és mérlegelnie minden szavát: innen a kiáltványok, jegyzőkönyvek, sürgönyök és egyéb közokmányok hangja, a külügyi fogalmazás kötelező modora, mely annyira hideg, fakó és fonnyadt, azok a hígított és éltelenített kifejezések, azok a hosszú szófüzések, amelyek, akár csak gépen gyártották volna valamennyit, egyféle csepüből, mintegy puha burkolat és nemzetközi párnázat helyezkednek a vitatkozók közé, hogy összetűzéseiket tompítsák. Az államok között amúgy is szerfölött sok a surlódás, a fájdalom és elkerülhetetlen zökkenés, a lappangó ütközőpont. És egy-egy összetűzésnek következmé-

nyei nagyon is súlyosak; nem kell az érdekek sérelmeit még a képzelet és az önszeretet sérelmeivel növelni, nem főleg ok nélkül öregbíteni ezekkel is a ma talált ellenállásokat és a holnapra átparázsló nehezteléseket. Merőben ellenkezőleg jár el Napoleon: taglejtése a békés eszmecserében is támadó és hadakozó marad; akarva és nemakarva felemelt kézzel fenyeget: érezni, hogy ütni fog és addig is szavai vernek. — A fejedelmekhez intézett levelezésében, hivatalos kiáltványaiban, a külföldi követekkel folytatott beszélgetéseiben, sőt nyilvános kihallgatásaiban is kihívó, fenyegető, becsmérő; felülről lefelé kezeli ellenfelét, akárhányszor szembe sértegeti és arcába vágja a legbántóbb föltevéseket; kihírleli magánélete titkait, belső környezete, sőt hálósobája ügyeit; kipellengérezzi vagy megrágalmazza minisztereit; készakarva sebzi meg érzékeny oldalán, tudtára adja, hogy hiszékeny báb, hogy neje megcsalja, hogy gyilkosok pártfogója; a bíró hangját veszi föl vele szemben, aki bűnöst ítél el, vagy a fölebbvaló hangját, aki lehord egy alantast, vagy legjobb esetben az oktató hangját, aki tanítványát feddi meg. Szánakozó mosollyal magyarázza neki hibáit, gyöngeségét, tehetetlenségét, és előre biztosnak festi előtte bukását, közeli megaláztatását. Mikor Vilnában Sándor cár küldöttjét fogadja, így beszél vele: „Ezt a háborút Oroszország nem akarja, nem helyesli Európának egyetlen hatalmassága, maga Anglia sem akarja, mert bajokat lát belőle származni Oroszországra, sőt talán a bajok netovábbját... Én éppolyan jól tudom, mint Önök, hogy fegyvernemenként mennyi csapatuk van, talán még jobban is. Gyalogságuk mindössze 120.000 ember, lovasságuk 60—70.000; nekem háromszor annyim van mindenből... Sándor cár nagyon rossz tanácsadókra hallgat. Hogyan nem

szégyelli körülvenni magát oly hitvány emberekkel, mint például Armfelt, ez a cselszövő, züllött, rovottmultú, dorbézolásba merült egyén, aki csak bűneiről ismeretes és Oroszországnak esküdt ellensége? Vagy Stein, akit hazájából mint izgága semmirekellőt csaptak ki, aki mindenütt rosszat forral és díj van kitűzve fejére? Vagy Bennigsen; ennek ugyan, azt mondják, van némi katonai tehetsége, bár nem tudok róla, de kezéhez vér tapad? *)... Nincsen Önöknek orosz nemesemberük elég, akik bizonyára jobb hívei volnának a cárnak, mint ezek a bérencek? Vagy azt hiszi talán a cár, hogy személyébe szerelmesek az emberek? Ám ha csak Finnország kormányát bízna Armfelt-re, nem szólnék semmit; de személyes környezetébe vonni az ilyent, igazán utálat!... Milyen büszke kilátásai nyíltak Sándor császárnak Tilsitben, és még inkább Erfurtban! De ő elrontotta a legszebb alkalmat, mely orosz uralkodónak valaha intett... Társaságába fogadott egy Steint, egy Armfeltet, egy Wintzingerodet! Mondja meg Sándor császárnak, hogy ha ő maga köré gyűjti az én személyes ellenségeimet, ez azt jelenti, hogy személyes sértéssel akar engem illetni, s hogy ennél fogva nekem is így kell bánnom vele. Ki fogom kergetni Németországból az ő egész badeni, württembergi és weimari atyafiságát, készíttetheti is már nekik a menedékhelyeket Oroszországban.“ — Figyeljük meg, hogy mit vesz fel *személyes sértésnek*, a legkeményebb megtorlásra gerjedő bosszúval, milyen túlságba hajtja beavatkozását, mi módon hatol be erőszakolva és zártörő kézzel az idegen államfők legbizalmasabb tanácsába, hogy onnan kiűzze tanácsadóikat és maga intézze

*) Célzás I. Pál meggyilkolására.

kormányukat: Róma szenátusa bánt egykor így az Antiochusokkal és a Prusiasokkal, vagy Anglia ügyvivői Audh és Lahore királyaival. Mások lét-körében csakúgy, mint a magáéban, nem állhatja meg, hogy kényúrként ne cselekedjék: „A világhatalomra való törekvés legbelsőbb valója; módosíthatni és tartóztatgatni lehet e vágyát, kioltani lelkéből senkisémet fogja“.

Konzuli korszaka óta nyíltan kivillog belőle; ezért nem lehetett tartós az amiensi béke: a diplomáciai vitákon és a felhozott sérelmeken túl is jelleme, követelőzése, bevallott tervei és erejével való nyugtalan tüntetése voltak mélységes és igazi indítékai a szakításnak. Voltaképen átlátszó célzással és gyakran világos szavakkal is ezt mondja az angoloknak: Kergessétek el szigetetekről a Bourbonokat és újságíróitok száját kössétek be; ha alkotmányotok tiltja, úgy alkotmányotok baja ez, vagy a ti bajotok. „Vannak a nemzetközi jognak olyan közelvei, amelyekkel az államok törvényei nem ellenkezhetnek.“ Változtassátok meg alaptörvényeiteket; fojtsátok el magatoknál, amint elfojtottam magamnál én, a sajtó szabadságát és a menedékjogot; „nagyon gyöngye véleményem van egy olyan kormányról, amelynek annyi hatalma sincsen, hogy betiltson bármit, ami egy külföldi kormánynak visszatetszhetnék.“ Ami az én kormányzásomat illeti, beavatkozásomat szomszédaimnál és többrendbeli újabb foglalásomat, semmi közötök hozzá: „Úgy látom, Piemont-ról akar beszélni és Svájcra? Ezek *csekélységek*... Azt már elismerte Európa, hogy Hollandiával, Olaszországgal és Svájccal Franciaország rendelkezik.“ Másfelől Spanyolország engedelmeskedik nekem és általa kezemben tartom Portugált: ily módon Amsterdamtól Bordeauxig, Lisszabontól Cadixig és Genuáig, Livornótól Nápolyig és Tarentumig

minden kikötőt elzárhatok előletek; kereskedelmi szerződést pedig nem kötök veletek. Vagy csak olyanba egyezem, hogy nevetség elfogadnotok, mert az angol árúknak minden milliójáért, amelyet Franciaországba behoznátok, egy-egy millió francia árút kellene kivinnetek; más szóval európai tengerzárát tukmálók rátok akár kifejezetten, akár burkoltan, és a békét ugyanúgy fogjátok megsínyleni, mint hogyha háborút viselnénk. Közben szememet korántsem veszem le Egyiptomról: „hatezer francia ma elég volna visszahódítására”; erővel vagy más módon majd csak kezembe kerítem megint; alkalmam bőven fog akadni, én pedig lesve lesek rá: „Előbb vagy utóbb, de Franciaországgé lesz, akár a Törökbirodalom bomlása, akár a portával szerzendő egyezés révén.” Ürítsétek ki Maltát, hogy a Földközi-tenger „francia tóvá” legyen; uralkodni akarok a tengeren úgy, mint a földön, és rendelkezni a Kelettel, miként a Nyugattal rendelkezem. Végeredményben „Franciaországgal szemközt Angliának természetszerűleg függelékünké kell válnia; a természet alkotta úgy, hogy egyik szigetünk legyen, akárcsak Oleron vagy Korzika“. Csak természetes, hogy az ekként kecsegtetett angolok megtartják Maltát és a háborút újra kezdik. — Ám ő előre látta és készséggel fogadja e fordulatot; egy pillantással föléri és végigtekinti a pályát, amelyet befutnia kell; rendes éleslátásával megértette és kijelenti, hogy az angolok ellentállása miatt „kénytelen lesz meghódítani Európát...“ „Az Első Konzul még csak harminchárom éves és még mindig csak másodrendű államokat semmisített meg. Ki tudja, mily kevés idő kell neki, hogy ismét megváltoztassa Európa arcát és új életre keltse a Nyugat császárságát?“

Leigázni az egész szárazföldet, hogy szövetségbe

fűzze Anglia ellen, ez mostantól kezdve eszköze, és eszközét s célját egy hévvel erőszakolja, mert mindkettőt jelleme írja eléje. Sokkal parancsolóbb és türelmetlenebb, semhogy tekintetbe vegyen vagy kíméljen másokat, ezért nem tud az akaratokra más módon, mint kényszerrel hatni, és szövetségesei sohasem többek szemében, mint névleges társai, valósággal pedig alattvalói. — Később, Szent-Ilonán, képzelmenek és hangulatszövésének kifogyhatatlan erejével emberiségszabadító álmodokat fog csillogtatni a közönség előtt; ám saját bevallása szerint ezen visszanevelő álmának megvalósítására előbb szüksége lett volna az egész Európa alávetésére: a béke és a szabadság fejedelmévé lenni, „koronás Washingtonná, hogyne akartam volna“, fogja majd mondani; „de ézszerüen el nem érhettem másként, csak ha diktátorává leszek a világnak; és erre pályáztam.“ — Hiába mutatja neki a józan ész, hogy egy ilyen vállalat a szárazföld államait múlhatatlanul Angliához fűzi és hogy eszköze eltávoztatja céljától. Hiába tárják eléje többízben, hogy a kontinensen szüksége van egy nagy és biztos szövetségesre, hogy evégből meg kell békülnie Ausztriával, hogy ezt a hatalmat nem kétségbeejteni, de inkább megnyerni kell, kártalanítani Kelet felé, ezáltal állandó elmentébe juttatni Oroszországgal és az új francia császársághoz az életérdekek közösségével hozzáfűzni. Hiába köt a tilsiti találkozás után ő maga Oroszországgal hasonló alkut. Nem állhat sokáig ez alku, mert a megkötött társasviszonyban Napoleon, szokásos túlkapó, fenyegetőző és támadó modorával Sándort csakhamar a vakon megbízó alárendeltnek szerepére akarja szorítani. Egyetlen világoslátású tanu sem kételkedhetik 1809-től kezdve abban, amit ez időben így fejez ki Metternich: „A francia rendszer, amely ma diadalmas-

kodek, valamennyi nagy államtest ellen irányul“, nemcsak Anglia, Poroszország és Ausztria ellen, de Oroszország ellen is, minden hatalom ellen, mely függetlenségét megtartani képes: mert ha független marad, ellenséggé is válhatik, és elővigyázatból Napoleon benne a lehető ellenséget nyomorgatja agyon.

Annál inkább cselekszik így, mert ezen az úton, ha egyszer rálépett, nem állhat meg többé; jelleme ösztökéjével egyszerre hajtja előre magaszerezte helyzete is, és multja sodorja tovább a jövőbe. — Abban a percben, amikor az amiensi béke felbomlik, már olyan erős és támadó magatartású, hogy szomszédai a maguk biztonságra kénytelenek szövetséget kötni Angliával: ez arra vezeti, hogy a még fennálló régi monarchiakat letörje, meghódítsa Nápolyt, megcsonkítsa Ausztriát elsőízben, széttagolja és eldarabolja Poroszországot, megcsonkítsa Ausztriát másodízben, és testvéreinek gyártson királyságokat Nápolyban, Hollandiában és Vesztfáliában. — Ugyanebben az időpontban elzárta már az angolok elől a császárság minden kikötőjét: ez arra vezeti, hogy a szárazföld minden kikötőjét is elzárja, az angolok ellen európai keresztesháborút szervezzen, ne tűrjön többé semleges fejedelmeket, aminő a pápa, lagymatag alantasokat, mint festvérét Lajost, kétes vagy alkalmatlan munkatársakat, mint a portugáli Braganzákat és a spanyolországi Bourbonokat, hogy rátegye kezét Portugálra és Spanyolországra, az egyházi államra és Hollandiára, azután a hanzavárosokra és az oldenburgi hercegségre, és hogy az egész tengerparton a cattarói öböltől és Trieszttől Hamburgig és Danckáig nyújtsa tova katonai kormányzókból, megyefőnökökből és vámszedőkből álló záróláncát, melyet hurok gyanánt von naponként szorosabbra, míg

végül otthonában fojtja meg nemcsak a fogyasztót, de a termelőt és a kereskedőt is. — Mindezt azokban a parancsoló formákban, amelyeket már ismerünk nála, néha egyszerű rendelettel, semmi más megokolással mint érdekére, kényelmére és kedvetelésére hivatkozva, önakaratóan és ridegen: hogy a nemzetközi jognak, az emberiségnek és a vendégjognak minő megcsúfolásával, a nyers-erővel űzött milyen visszaélésekkel, a hatalmas-kodásoknak és alattomoságoknak milyen szövedékével, a fegyverbarátnak minő elnyomásával és a legyőzöttnek minő kifosztásával, milyen katonai tatárjárással a népek ellen háború közben és milyen rendszeres kizsákmányolásukkal béke idején, abból kötetek telnének. — Föl is támadnak elene a népek 1808-tól kezdve egymásután: oly mélyen sértette érdekeikben és bántalmazta érzelmeikben, annyira tiporta, fosztogatta és hurcolta kényszerrel szolgálatába, a francia életek tömegén felül annyi spanyol, olasz, osztrák, porosz, svájci, bajor, szász, hollandus életet pusztított el, annyi embert ölt meg ellenségképen, annyit soroztatott be idegen földről és öletett meg zászlói alatt segédcsapatok címén. Bebizonyult, hogy az övéhez hasonló lelkülettel együttélni lehetetlenség; lángesze túlon túl nagy, túlon túl ártó: annál ártóbbá válik, minél nagyobbnak ismerszik. Ameddig uralma eltart, a háború járja; hiába csökkentenék hatalmát, korlátoznák országára, szorítanak vissza a régi francia állam határai mögé: sorompó vissza nem tartaná, szerződés meg nem kötné; a béke vele sohasem lesz egyéb fegyverszünetnél; csak arra jó neki, hogy összeszedje magát, és mihelyt kipihent, újra fogja kezdeni a dúlást; lényegében *társasíthatatlan jellem*. E részben Európa véleménye végleg kialakult immár és meg nem ingatható. — Hogy mennyire egyértelmű

és gyökeres ez a meggyőződés, kiviláglik egyetlen apró részletből. Március 7-én érkezik Bécsbe a hír, hogy megszökött Elba-szigetéről, anélkül hogy tudni lehetne, hol fog kikötni. Reggel 8 óra előtt jelenti ezt Metternich Ferenc császárnak, aki így válaszol: „Keresse föl azonnal az orosz császárt és a porosz királyt és mondja meg nekik, hogy kész vagyok seregeimet visszaparancsolni Franciaország felé“. Egynegyed kilencre a cárnál van Metternich, félkilencre a porosz királynál; mindkettő rögtön ugyanazt a feleletet adja. „Kilenc órára“, írja Metternich, „visszaérkeztem. Tízkor már hadseregdek futottak minden irányban, hogy megállást parancsoljanak a hazatérő hadtesteknek. Így jött létre a hadüzenet egy óránál rövidebb időben“.

VI.

Más államfők is avval töltötték életüket, hogy erőszakoskodtak az embereken, de életrevaló művön munkálva és nemzeti érdekért. Amit a közjónak neveztek, nem volt agyuknak káprázata, valóságtalan költemény, amelyet képzeljük kavargása szült egyéni szenvedélyeikből, személyes becsvágyukból és gőgjükből. Önmagukon és álmaikon kívül hittek egy biztos értékben, amelynek jelentősége szilárd és felsőbbrendű, tudnillik az Államban mint a társas életcélok megtestesítőjében, a nagy szervezett összességben, mely az egyáhitatú nemzedékeknek folytonos során át bírja határtalan létét. Ha véreztették a jelen nemzedéket, a jövő nemzedékek hasznára tették, hogy megóvják őket a polgárháborútól és az idegenek uralmától. Legtöbbször mint jó sebészek működtek, ha nem is önzetlenségből, de legalább öröklött érdekből és családi hagyományból; és mert

gyakorlatuk apáról fiúra szállott, a mesterségben lelkiismeretet is hozzászereztek, első és végső gondjukat egyaránt betegük üdvére és egészségére fordítva. Ezért nem hajszolták a szertelen, vérengző és nagyon kockázatos műtéteket; ritkán vitették magukat kísértetbe tenni-tudásuk ragyogtatásának, a közönség bámulatbaejtésének és elkápráztatásának vágyától, bontókéseiknek és fűrészzeiknek újdonságától, élességétől és hathatós voltától. Úgy érezték, hogy a maguk életénél hosszabb és nagyobb élet van rájuk bízva; túltekintettek énjükön, oly messzire, amennyire csak elméjük ellátott és azon voltak, hogy az állam utánuk meg tudjon lenni nélkülük is, sértetlenül maradhasson fönn, függetlenül, ereje teljében és köztisztelőben állhassa helyét az európai érdekek viszontagságai és a jövőendő történelem meghatározhatatlan lehetőségei közepette. Ez volt az, amit a régi Franciaországban „állameszély”-nek neveztek; nyolc évszázadon át volt irányítója a fejedelmek tanácsának; elkerülhetetlen hanyatlások és ideiglenes tévelygések után főindítékává lett és az maradt benne mindvégig. Kétségtelenül sokszor mentegetett vagy javasolt rosszhiszemű fortélyokat, merényleteket a tisztesség ellen és hogy mindent kimondjunk, tömérdek büntettet is; de az állami életben, kivált a külügyek vitelében, vezető elvül szolgált és e részben üdvös volt. Szakadatlan hatása alatt harminc uralkodó dolgozott kitartó alapossággal az örökkévalóságnak és így történt meg, hogy olyan műveletekkel, amelyek a magánosoknak tilosak, de az államférfiaknak szabadok, tartományt tartományhoz bástyázva fölépítették Franciaországot.

Rögtönzött utóduknál ez az elv hiányzik; a trónon, miként a hadak útján, mint tábornok, konzul és császár is mindenkor az a szerencse-lovagja

marad, akinek saját emelkedésén jár minden gondolata. Nevelésének, lelkiismeretének és szívének tátongó hézagából nemcsak ki nem telhetik az, hogy személyét az államnak rendelje alá, de az államot rendeli alá személyének; rövid testi életén túl nem függeszti szemét a nemzetre, amely túl fogja élni; tehát a jövőt a jelennek áldozza föl és műve nem lehet tartós. Hogy utána a víz-özön jó majd, e szörnyű szó meg nem döbbsenti, sőt inkább maga óhajtja, hogy mindenkit ez aggasszon. „Fivérem azt akarja,“ — mondotta József 1803-ban — „hogy létének szükségességét oly nagyon érezzék és uralmát olyan nagy jótéteménynek, hogy azontúl semmitsem lehessen látni borzadás nélkül. Tudja és érzi, hogy ezen rémlátás erejénél fogva sokkal inkább uralkodik, mint akár a fegyverek, akár a közhála ereje által. Ha holnap vagy bármikor azt mondhatnák a polgárok: „Íme, megvan a dolgoknak állandósodott, nyugalmas rendje, íme, egy kijelölt utód, most ha meg is hal Bonaparte, zavaroktól és félelmes újításoktól nem kell már tartanunk“, fivérem többé nem érezné magát biztonságban... Ez magyarázza magatartását.“ — Hiába telnek az évek, sohasem jut eszébe Franciaországot olyan helyzetbe hozni, hogy nélküle fennállhasson; ellenkezőleg, a tartóssá válható szerzeményeket további szertelen bekebelezésekkel teszi újabb és újabb kockára és a legelső naptól kezdve világos, hogy a császárság együtt fog elmúlni császárával. Már 1805-ben, mikor az ötszázalékos járadékpapirnak árfolyama nyolcvan százalék, pénzügyminisztere, Gaudin, értésére adja, hogy ez az árfolyam nem is kedvezőtlen. „Nincs miről panaszkodnunk, hiszen e papirok Felséged életére szóló beruházások.“ — „Mit akar mondani evvel?“ — „Azt, hogy a császárság hovatovább akkorává nagybodott, hogy

Felséged után senkisésem kormányozhatja.“ — „Ha utódom pipogya ember lesz, hadd vallja kárát.“ — „Igen ám, csak hogy az ő kárát Franciaország fogja vallani.“ — Két évvel később, politikai összefoglalásképpen, Metternich a helyzetet ekként ítéli meg: „Különös figyelmet érdemel, hogy Napoleon, aki az egész Európa viszonyait szüntelenül bolygatja és módosítja, még nem tett egyetlen lépést sem abban az irányban, hogy utódainak uralmát biztosítsa.“ Ugyanő 1809-ben hozzáteszi: „Halála jeladás lesz egy új és rettentő felfordulásra, annyi szétválasztott elem fog egymáshoz visszatörtetni. A trónjukról elűzött államfőket régi alattvalóik hívják majd vissza; az újdonsült fejedelmek új koronáikat fogják védelmezni. Valóságos polgárháború tör ki vagy félszáz esztendőre a kontinens óriás császárságában azon a napon, amelyen a gyeplőit tartó acélkar porba hanyatlik.“ 1811-ben pedig ezt írja egyik levelében: „Az egész világ meg van győződve arról, hogy Napoleonnak, a fékezés egyetlen mesterének eltűnése legelső és elkerülhetetlen következményeként a forradalmat fogja kiváltani.“ — Otthon Franciaországban ugyanezen időtájt személyes szolgálai meg kezdik ertení már nemcsak azt, hogy császársága emberöltőnyi és halála után fenn nem maradhat, de sőt azt, hogy még előbb el lesz mulandó és élete végéig sem tarthat, mert szerzője nem szűnik emelni hatalma épületét és amennyit ormában hozzáad, annyival gyöngíti alapjait. „A császár bolond,“ — mondja Marmont-nak Decrès — „tökéletesen bolond; mindnyájunkat veszünkbe ránt majd és ez az egész dicsőség szörnyű összeomlással fog végződni.“ Valósággal belekergeti Franciaországot a mélyebb és mélyebb örvényekbe, erőszakolva és tudatos csalással csalva a nemzetet, a belévetett bizalomnak egyre kegyetlenebb áltatásával, any-

nyira, hogy az ő akaratából és hibájából évről-évre növekszik magaformálta önérdekének és a közérdeknek szétágazása.

A lunévillei szerződésben és az amiensi béke megbontása előtt ezen érdekellentét már érezhető. Nyilvánvaló lesz a pozsonyi békében, még szembe-
szökőbb a tilsiti egyezményben. Rikító 1808-ban, a spanyol Bourbonok letétele után; botrányos és förtelmes 1812-ben, az orosz hadjárat kezdésekor. Erről a háborúról Napoleon maga beismeri, hogy Franciaországnak érdeke ellen van, mégis megindítja. Később majd, Szent-Ilonán, érzékeny szavakat foglal végrendeletébe „arról a francia népről, amelyet oly nagyon szeretett.” Az igazság az, hogy úgy szereti, mint lovát a száguldó. Ha betanítja, ha csinosítja és sallangozza, ha hízeleg neki és fölizgatja, nem azért teszi, hogy a lónak szolgáljon, hanem hogy magát szolgálja vele mint hasznos állattal, hogy igénybe vegye rogyásig, hogy előre űzze széles és egyre szélesebb árkokon át és egyre magasabb s magasabb gátakon túl: még ezt az árkot, még ezt a falat; de az utolsónak látszó akadály után is mások következnek és minden esetben a paripa szükségképen örökké megmarad annak, aminek befogta: hátasjószágnak és tönkrehajszolt nyargalópárának. Mert képzeljünk ezen oroszországi hadjárat során a bekövetkezett iszonyú kudarc helyébe valami világraszóló sikert, egy olyféle győzelmet Szmolenszknél, aminő a friedlandi diadal volt, egy moszkvai szerződést, mely a tilsitinél is nyereségesebb, hozzá a cárnak teljes meghódolását és kövessük a fejleményeket. A cárt valószínűleg megfojtják vagy leteszik, Oroszországban hazafias lázadás üt ki a spanyolországi módjára, az európai szárazföld két legtávolabbi végén két állandó háborút kell folytatni a vallásos vakérvzés ellen, amely engesztelhetetle-

nebb az értelmi érdeknél és a széthúzó ösvadság ellen, amely fékezhetetlenebb az egységes műveltségénél. Legjobb esetben az eredmény egy európai császárság, amelyet Európa gyűlölete és alá titkosan, egy külhoni Franciaország, amely erőszakkal terped a leigázott kontinens fölé, francia ügyvivők és parancsnokok Szentpétervárott és Rigában csakúgy, mint Amszterdamban, Lisszabonban, Barcelonában és Triesztben; minden épkezláb francia Cadixtól Moszkváig a hódoltság kézben tartására és igazgatására alkalmazva, minden épkezláb fölserdült évente katonai lajstromba beírva és ha az összeírás alól kibúvik, újra megragadva rendeletekkel; az egész férfilakosság kényszermunkára szorítva; semmi más kilátása sem a parlági, sem a tanult embernek, sem egyéb pályája, akár katonai, akár polgári téren, mint hosszas magános őrtállás, fenyegetett és fenyegető helyzetben, mint katona, vámőr vagy csendőr, mint kerületi főnök, főnökhelyettes vagy csendbiztos, azaz mint alantas pribék és kurtazsarnok, akinek tisztsége fékentartani az alávetetteket és beszédni a sarcokat, elkobozni és elégetni árúkat, lefűlelni a csempészeket és hártérre kergetni a bujkálókat. E bujkálók közül 1810-ben már 160.000 névszerint elítéltet számlálnak; ezenfelül 170 milliós bírság van kivette családjaikra. A következő két évben a „repülő oszlopok“, melyek a szökevényeket hajszolják, 60.000-et szednek össze közülök és terelik falkánként a tengerpart mentén az Adour-tól a Nyemenig; a határhoz érve, beleontják őket a „Nagy Hadsereg“-be; de már a legelső hónaptól kezdve újra megszöknek onnan egyéb rabságos társaikkal együtt, négy-ötezrével naponta. Egy hónappal a Nyemen folyó átlépése után már 150.000 ember tűnt volt el ekként a csapatokból. Ha valaha beteljesednék Anglia meghódítása, ott is

helyőrséget kellene tartani, még pedig ilyen buzgalmű helyőrzőkkel.

Ilyen a végeláthatatlan jövő, amelyet rendszere a franciáknak ígér, ha jók az eshetőségek. De az eshetőségek rosszak és az 1812-ik esztendő végén a Nagy Hadsereg a hóban hever: a paripa elnyújtja magától mind a négy lábát. Szerencsére csak kidőlt ló az istenadta, ám „Öfelségének egészsége jobb, mint valaha volt;“ az úrlovasnak nem történt baja; fölkel és ami egy időre leköti gondját, nem megszakadt táltosának haldoklása, hanem tulajdon elcsuszamlása, műlovas hírének csorbája, a közönségre gyakorolt hatás, a füttyök rémsége, egy nagy garral hirdetett és ilyen szármalmas bukfenceel végződött mesterugrásnak fonásága. Tízszer ismétli egyfolytában, amikor Varsóba érkezik, hogy „a magasztostól a nevetésig nincs több, csak egy lépés.“ Még nagyobb óvatatlansággal tárja föl a következő évben Drezdában uralkodó szenvedélyének meztelenségét és nyersségét, elhatározó indítékait, önzésének mérhetetlenségét és betelhetetlen vadságát. „Mit akarnak tőlem?“ — így szól Metternichhez. — „Hogy megbecstelenítsem magamat? Soha! Meghalni tudok majd, de nem engedek át egy tapodtat földet sem. Az Önök uralkodói a trónon születtek, tehát hússzor megverve is bizvást térhetnek vissza fővárosaikba! Én ezt nem tehetem, mert magam-felküzdöttem katona vagyok. Uralmam nem élheti túl azt a napot, amelyen megszűnök erős és erőmért rettegett lenni.“ Aminthogy csakugyan Franciaországon való kényurasága Európán való mindenhatóságára van alapítva; ha nem marad ura a kontinensnek, „számolnia kell majd a törvényhozó testülettel.“ Semhogy erre a kisebbült szerepre szálljon alá és alkotmányos fejedelemmé válják a kamarák pórázán, inkább játszik min-

denre vagy semmire, mindent megkockáztatva és mindent elveszítve. „Láttam katonáit,” — mondja neki Metternich — „mind csupa gyermek. Ha majd ez a sүvölvény-hadsereg is eltűnik, amelyet most fegyverbe szólít, mibe kezd akkor?” Ezen szavakra, mint akit szíven találtak, elsápad; mint a sebét elrejtő, aki béna lábára lépve elkiáltja kínját, erőszakos hévvel veti ki feleletét: „Ön nem katona és mit tudhat Ön arról, hogy egy katona lelkében mi megy végbe. Én a harctereken nőttem nagyra és egy olyan embernek, mint én, egy embermillió élete: a semminél semmibb.” Császári vér-ábrándja ennél sokkal több életet irtott: 1804-től 1814-ig több mint 1,700.000 olyan franciát vitt a halálba, aki a régi Franciaországban született; ezekhez járul minden valószínűség szerint kétmillió ember a többi Európából, akik érte ölettek meg szövetségesek címén vagy általa pusztultak ellenségeiképen. — Ám mit nyertek a szegény könnyen lelkesedő és hiszékeny gallusok abból, hogy két ízben bízták rá közügyüket? Két rendbeli idegen betörést. És odaadásuk jutalmaként mit hagyott örökül rájuk, a maguk és mások vérének annyi bőséges ontása után? Egy megcsonkított Franciaországot. Mert letagolták róla mind a tizenöt új megyét, amelyet a köztársaság szerzett, megfosztották Szavojától, Belgiumtól, a Rajna balpartjától, elragadták tőle az egész nagy északi szögletet, amely természetes befejezője volt területének, legsebezhetőbb oldalát védte és Vauuban szavai szerint „kiegészítette négyszögű mezejét.” Meg kellett válnia attól a négymilliónyi új franciától, akiket húsz évi életközösségben már csaknem egészen áthasonított. És ami még rosszabb, az 1789-iki határok mögé szorítva, megnövekedett szomszédok között egyedül marad megkisebbsülten, egész Európa gyanujától nyomasztva,

a bizalmatlanságok és bosszúvágyások fenyegető gyűrűjében.

Ilyen Napoleonnak politikai műve, a lángész-szolgáltatta önösség munkája: úgy európai jog-rendje épületébe, mint franciaországi építményébe a korlátlan tobzódó önzés végzetes szerkezeti hibát vitt bele. Az európai építményben ezen alapvető hiba kezdettől fogva nyilvánvaló és e részben tizenöt év múlva a hirtelen összeomlást okozza; a franciaországi építmény hibája ugyanoly tete-mes, noha kevésbé látható; nem fogják fölismerni előbb, mint félszáz év vagy épen egész évszázad múlva; de fokozatos és lassú hatásai ugyanoly rombolók lesznek és bekövetkezésük nem kevésbé bizonyos.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM.

Első fejezet.

	Lap
Jellemének és elméjének történeti jelentősége . . .	3
I. Más fajból és más századból való. — Eredete apai ágon. — A család átszarmazása Korzikába. — Eredete anyai ágon. — Ramolino Laëtitia. — A fiatal Bonaparte érzelmei Korzika és Franciaország irányában. — A korszak eszméi nem hatnak rá, sem a monarchizmus, sem a demokratizmus. — Benyomásai június 20-án, augusztus 10-én, május 31-ike után. — Ragaszkodás nélküli viszonya Robespierre-hez, majd Barras-hoz. — Érzései és elhatározása vendémiaire 13-án. — A nagy condottiere. — Jelleme és magatartása Olaszországban. — Lelki és testi arcképe 1798-ban. — Korai és rögtönös uralomszerzése az egyeseken. — Jelleme és gondolkodása XV. századbeli olasz elődeiéhez hasonló	3
II. Az elme működése az olasz renaissance-ban és napjainkban. — Az értelmi alkat teljessége Bonaparte-nál. — Figyelmének hajlékonysága, ereje és állhatatossága. — Másik különbség Bonaparte és kortársainak értelmi iránya között: a dolgokat gondolja el, nem a szavakat. — Irodalmi és bölcséleti nevelésének gyöngesége és foganatlan-sága. — Hogyan oktatta önmagát közvetlen megfigyeléssel és szakszerű gyakorlattal. — Kedvtelése a részletekben. — Belső látomása a földrajzi helyekről és tárgyakról. — A helyzetekről, távolságokról és mennyiségekről alkotott szemlélete	18

III. Lélektani képessége és eljárása a lelkek és érzések elgondolásánál. — Önelemzése. — Hogyan lát meg általános helyzeteket különös esetek kapcsán és láthatatlan belsőségeket érzékelhető külsőségekből. — Beszédének és gondolatformájának eredetisége és felsőbbrendűsége. — Hogyan alkalmazza ezeket hallgatóihoz és a körülményekhez. — Fölismerő érzéke és számítása a hathatós eszközökkel	28
IV. Három gyűjtőtérképe. — Bőségük és teljességük	33
V. Tervező képzelme. — Tervei és álmai. — Főtehetségének túlsága és kicsapongásai	36

Második fejezet.

I. A jellemek az olasz renaissance idején és napjainkban. — A szenvedélyek ereje Bonaparténál. — Az indulatos érzékenység. — Első mozulatának szilajsága. — Türelmetlensége, hirtelensége, beszélő szükséglete. — Vérmérséklete, idegei, megroskadásai. — A számító és világos gondolat állandó uralomtartása. — Akaratának belső hatalma és forrása	41
II. Bonaparte uralkodó szenvedélye. — A cselekvő és ragadozó önzésnek korai jelei. — Nevelkedése a dolgok leckeadásain : Korzikában, a forradalmi Franciaországban, Olaszországban, Egyiptomban. — Fogalma a társadalomról és a jogról. — E fogalom teljessé válása brumaire 18-ika után. — Fogalma az emberről. — Erkölcsi látását jellemle irányítja	48
III. A kényúr. — Az akaratokon való elhatalmasodása. — A szolgaság foka, melyet megkövetel. — Mi módon értékeli és használja ki az embereket. — Parancsolásának és beszélgetésének hangja	59
IV. Magatartása a társaséletben. — Viselkedése a nők irányában. — Megvetése az illendőségekkel szemben	71
V. Hangja és modora az uralkodókkal. — Politikája. — Célja és eszközei. — Hogyan lázítja maga ellen az államfők után a népeket is. — Európa végső nézete jelleméről	75

VI. Politikai cselekvőségének belső elve. — Az államot rendeli alá személyének, nem az államnak rendeli alá személyét. — E felülhelyezkedésének következményei. — Egyéni műve vele együtt enyésző. — Önálló élete nincsen. — Utóhatásai-ban ártó. — Az érte förláldozott életek száma. — Franciaország megcsönkítését okozza. — Szerkezeti hiba európai építményében. — Franciaországi építményének hasonló hibája 83

OLCSÓ REGÉNY

A legjobb elbeszélők gyűjteménye, amely a hazai és külföldi írók legjobbjainak legszebb műveit bocsátja forgalomba. Kiállítása finom, kedves és művészies. Ajánljuk e könyvalakú, értékes regénygyűjtemény megszerzését, mert 6—8 koronát érő kiváló regények ára ebben a vállalatban csak

1.20

KORONA

Az Olcsó Regényből
egy év alatt két és fél
millió kötet fogyott el!

Minden kötet művé-
szies rajzzal díszített
borítékban jelent meg!

Megjelentek és még kaphatók az itt felsorolt kötetek:

Leblanc : Arsène Lupin kalandjai.

Ambrus Zoltán : Tóparti gyilkosság.

Arcübasev : A démon.

Mikszáth Kálmán : Mácsik a nagyerejű.

Leblanc : Piros hetes.

Eötvös Károly : Házassági viszontag-
ságok.

Stacpoole : Csendes mocsarak.

Heltai Jenő : Hét sovány esztendő.

Tolsztoj : Két huszár.

Kuprin : Rybnikov kapitány.

Szekula Jenő : A fekete báró.

Andrejev Leonid : A kormányzó.

H. G. Wells : Hoopdriver úr kalandjai.

Gaston Leroux : Elátkozott karosszék.

Futrelle : Aranytányérok.

Zangwill : Mary Ann.

Anatole France : Thaïs.

Leblanc : A szőke hölgy.

Mikszáth : A vén gazember.

Conan Doyle : A brigadéros kalandjai.

UJABB KÖTETEK KÉTHETENKÉNT JELENNEK MEG.

Ára 2 korona 40 fillér

OSZK

OSZK

OSZK

OSZAK

